ЦЕНТР ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ
про.світ

vidnova
LAB

ПАМ’ЯТЬ, ЩО ПІДТРИМУЄ:

посібник для шкіл

Київ, 2026

УДК 37.013:94(477)

Пам’ять, що підтримує: посібник для шкіл / уклад. М. Найем, О. Пєтушкова, Т. Луговська, А.Аносова. Київ: Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2026. — 73 с.

Укладачі:

Маріам Найєм — культурологиня, дослідниця питань культурної деколонізації України.

Олександра Пєтушкова — голова ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ».

Тетяна Луговська — заступниця голови ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» з питань моніторингу та оцінювання.

Анастасія Аносова — психологиня, програмна менеджерка ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ».

Посібник підготовлено для підтримки закладів загальної середньої освіти у формуванні змістовних, послідовних і психологічно чутливих підходів до пам’ятування в умовах російсько-української війни.

Видання поєднує історичний контекст російської агресії проти України, деколоніальний погляд на історичну пам’ять та практичні рекомендації щодо організації пам’ятування у шкільному середовищі.

Посібник містить приклади українських і міжнародних ініціатив, рекомендації психологині, практичні кейси та інструменти для планування й оцінювання шкільних заходів.

Видання адресоване керівникам закладів загальної середньої освіти, педагогічним працівникам, шкільним психологам, соціальним педагогам, представникам органів управління освітою та всім, хто працює над збереженням пам’яті й підтримкою шкільних спільнот.

Матеріал підготовлено ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» в межах Vidnova Lab 2026 — програми, створеної Commit gGmbH за підтримки Robert Bosch Stiftung та Maria & Kurt Dohle Stiftung.

Посібник розміщено на сайті ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» www.prosvitcenter.org

© Громадська організація Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2026

Зміст

Вступ.....4

Розділ 1. Історична пам’ять крізь призму колоніалізму та російсько-української війни.....8

1.1. Революція гідності.....8

1.2. Початок військової агресії: анексія Автономної Республіки Крим.....12

1.4. Повномасштабне вторгнення.....23

Розділ 2. Підходи та практики вшанування пам’яті у закладі освіти..... 29

2.1. Як пам’ять живе в школі..... 29

2.2. Визначення власного підходу до вшанування пам’яті у школі.....32

2.3. Як говорити з дітьми про втрату, війну та пам’ять.....37

2.4. Практики вшанування пам'яті у школі.....45

2.5. Пам’ятування з урахуванням досвіду шкільної спільноти..... 54

2.6. Оцінювання змістовності та доречності практик пам’ятування..... 62

2.7. Практичні кейси: складні рішення у практиках пам’ятування..... 66

Чекліст готовності школи до змістовного та чутливого вшанування..... 71

Вступ

Цей посібник — спроба осмислити війну зсередини, очима її сучасників і свідків. Передусім він створений, щоб допомогти школам впроваджувати політики пам'яті, адже без такого осмислення важко зберегти мирне майбутнє. Проте контекст, у якому розкрито теми, може звучати незвично. Історія війни Росії з Україною — це не історія одного покоління і навіть не одного століття. Це тяглість історії двох суспільств, двох країн, одна з яких мала більше влади та ресурсів, а інша століттями перебувала в залежному становищі. Інакше кажучи, історія України та Росії — це історія колонії та імперії.

Чому це важливо розуміти? Слово **«війна»** не пояснює всього, що відбувалося між країнами століттями. Голодомор, заслання до Сибіру[1], Валуєвський циркуляр та голод в Олешках можуть виглядати як не пов'язані між собою події, якщо ми уникаємо говорити про взаємини імперії та колонії. Тоді війну можна розглядати просто як конфлікт двох країн, цілковито ігноруючи владну структуру, яка існувала століттями: одна країна використовувала економічні, соціальні та культурні ресурси іншої.

Але варто поставити ці події поруч, і вони складаються в одну лінію. Валуєвський циркуляр 1863 року[2] забороняв друкувати українською мовою навчальні та релігійні книжки. Голодомор 1932–1933 років забрав мільйони життів і зламав українське селянство, яке опиралося колективізації[3]. Олешки — окуповане місто, мешканці якого після підриву Каховської ГЕС у 2023[4] році залишилися без води, їжі та ліків, а окупаційна влада перешкоджала доставці допомоги. Між цими подіями — понад

---

[1] Snyder, *Bloodlands*, Chapter 1
[2] "The Battle for Ukrainian: An Introduction." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 7, no. 1, 2023. https://www.husj.harvard.edu/articles/the-battle-for-ukrainian-an-introduction
[3] Snyder, Timothy. *Bloodlands.* Basic Books, 2012, Chapter 1.
[4] "Ecocide: The Catastrophic Consequences of Kakhovka Dam Demolition." VoxUkraine, 21.06.2023. https://voxukraine.org/en/ecocide-the-catastrophic-consequences-of-kakhovka-dam-demolition

півтора століття, різні режими, різні назви держави. Проте механізм той самий: **одна владна структура — імперія — чинить насильство над людьми, позбавляє їх дому та їжі, мови,та права вирішувати, а також привласнює працю, сили й здібності підкорених, використовуючи людей як ресурс для власних цілей.**

І це впливає на те, як Росія поводиться зараз і як поводитиметься надалі. Так само це впливає і на нас: тяглість експлуатації позначилася на нашій історії, побуті, самопредставленні — на тому, як ми бачимо себе й показуємо себе світові. Стосунки імперії та колонії — це насамперед тривала історія експлуатації одних народів іншими. Це владна структура, у якій Росія мала виграшне становище й через насильство використовувала українців та ресурси, які вони мали.

Чому деколоніальний підхід важливий саме для роботи з пам'яттю?

Імперія контролювала те, про що говорити в підручниках, кого вшановувати на площах, а про що — мовчати. Росія докладала всіх зусиль, щоб ця тяглість залишалася непомітною. Щоб голод, заборони мови, репресії й війни виглядали окремими нещасними випадками, а не ланками одного ланцюга. Щоб українське суспільство відчувало: усі наші біди — це просто збіг обставин або наша власна провина.

Людина, яка не бачить системи, може шукати причину в собі. Так народжується відчуття меншовартості: віра в те, що своє — гірше, другорядне, провінційне, а справжнє й велике завжди десь «там», у метрополії. Імперії було вигідно, щоб ми не знали, хто ми і які в нас цінності, бо тоді вона могла сама розповідати нам, хто ми і що для нас має бути цінним.

Саме тому **пам'ятання** — це не лише вшанування минулого, а й один із процесів деколонізації. Коли ми повертаємо розірваним подіям зв'язок, а забутим людям — імена, ми повертаємо собі здатність бачити причини, а не лише наслідки. І

ця робота стосується не тільки нас, а й майбутнього. Дитина, яка розуміє, як діяла імперія, значно краще розпізнає ті самі механізми сьогодні: у пропаганді, у зневажливих жартах, у тезі про «один народ». Пам'ять стає для наступних поколінь щепленням від дезінформації та меншовартості: вона не гарантує, що ці віруси не з'являться, але дає силу їм протистояти.

Кілька важливих термінів, які варто пояснити, перш ніж рухатися далі:

Імперія — це держава, яка захоплює інші території, використовує їхні ресурси й людей, нав'язує їм свої закони та культуру.

Колонія — це територія, яку захопили без згоди людей, що там уже жили. Відповідно, колонізовані — це люди, які живуть під владою імперії й змушені підкорятися її правилам.

У цьому посібнику Росія розглядається саме як імперія, а Україна — як територія, яка століттями перебувала під її колоніальним впливом. Цей вплив був не лише фізичним (контроль над землею), а й проникав «у наші голови» — у мову, культуру, уявлення про себе.

Зазвичай, коли ми чуємо слово «колонія», то зазвичай уявляємо далекі території — Індію під владою Британії чи Конго під владою Бельгії. Російська імперія була іншою: вона розширювалась суходолом, поглинаючи сусідні території. Між метрополією та колонією не було океану, а отже, і чіткої межі. Саме тому колоніальний характер відносин між Росією та Україною так довго лишався непомітним — і для світу, і для нас самих.

Неоколоніалізм — форма панування, що діє через непрямі важелі впливу. Термін поширився після Другої світової війни, коли колишні колонії почали здобувати незалежність, а імперії шукали нових способів утримувати над ними контроль.

Прикладом такої політики Росії сьогодні є Білорусь: формально незалежна держава з власним прапором і місцем в ООН, яка водночас залежить від Росії економічно, військово й інформаційно, а її територію Росія використала для нападу на Україну 2022 року[5].

Саме тому проголошення української незалежності 1991 року не було для Росії визнанням української суб'єктності. Це був перехід до завуальованішої форми — неоколоніалізму, коли колишня колонія начебто вільна, але залишається залежною економічно, культурно й політично.

Деколонізація — це процес звільнення від цього впливу. Цей процес може відбуватись на рівні держави, в інституціях, як до прикладу в школі, так і на індивідуальному рівні кожної людини. **Деколонізація освіти** — це ставити собі питання чиїми очима ми дивимося на минуле, на теперішнє та якиим хочемо бути в майбутньому.

[5] United Nations General Assembly. “Aggression against Ukraine.” Resolution A/RES/ES-11/1, 2 Mar. 2022. United Nations, undocs.org/en/A/RES/ES-11/1. Accessed 27 Oct. 2026.

Розділ 1. Історична пам’ять крізь призму колоніалізму та російсько-української війни

1.1. Революція гідності

Хронологію подій ми пропонуємо вести від Революції Гідності. Її знають передусім як **протести 2013–2014 років**, коли частина українського суспільства вийшла на вулиці, не погоджуючись із політикою В. Януковича, тодішнього президента: відмовою підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом і курсом на зближення з Росією. Тоді значна частина українського суспільства пережила глибоку зміну в самоусвідомленні. Протести спалахнули через потребу докорінно змінити весь курс розвитку країни. Революція Гідності стала деколонізаційним катарсисом для українців.

Революція Гідності стала деколонізаційним катарсисом для українців. Давньогрецьке слово **«катарсис»** означає очищення через сильне емоційне потрясіння — момент, після якого людина вже не може залишатися такою, як була. **Деколонізаційний катарсис** — це поворотна точка, коли суспільство, яке довго жило під тиском імперії, раптом усвідомлює свою здатність діяти самостійно й починає рух до справжньої свободи.

*Саме це усвідомлення — що **свобода вимагає власної відповідальності за майбутнє країни**, — і є суттю того внутрішнього перелому, який відбувся під час Революції Гідності.*

Хронологія подій: основа для пояснення учням

Віктор Янукович став президентом України 2010 року. Його політичним орієнтиром був Володимир Путін. Як і В. Путін, В. Янукович[6] прагнув зосередити якомога більше влади у своїх руках використовуючи, в тому числі й корупційні схеми. Багато українців, виснажених зловживаннями влади, покладали надії на Угоду про асоціацію з ЄС. Вона обіцяла зону вільної торгівлі, спрощення візового режиму, зміцнення демократії та прозорість влади[7]. На ідеологічному рівні, це був вибір між європейським майбутнім і поверненням під вплив Москви.

21 листопада 2013 року Уряд раптово зупинив підготовку до підписання угоди[8]. Реакція проактивної молоді в Києві була блискавичною: того ж вечора вони вийшли на Майдан Незалежності. З кожним днем людей ставало більше. У ніч на 30 листопада «Беркут» жорстоко побив студентів. Наступного дня на вулиці вийшли сотні тисяч людей[9], серед них батьки й родичі побитих. Протест переріс в боротьбу зі свавіллям влади, яка намагалась утримати ситуацію використовуючи все більше важелів тиску та насилля: в січні 2014 року вона ухвалила закони, що обмежували свободу зібрань і слова, які вже були проявами диктатури в країні.

Протистояння загострювалось. Першими загиблими серед протестувальників наприкінці січня стали Сергій Нігоян, вірменин за походженням, і білорус Михайло Жизневський[10]. Найтрагічніші дні припали на 18–20 лютого. На вулиці Інститутській силовики й снайпери розстрілювали протестувальників. Усіх, хто загинув під час Революції, ми згадуємо як **Небесну Сотню**.

---

[6] Plokhy, *The Gates of Europe*, Epilogue.
[7] Грицак, Ярослав. *Подолати минуле: глобальна історія України.* Портал, 2022.
[8] Shore, Marci. *The Ukrainian Night.* Yale UP, 2017, розділи “Likes Don’t Count”, “Fathers and Sons”.
[9] «День Гідності та Свободи 2023: Україна відзначає 10-ту річницю Революції Гідності». *УНІАН*, 21 лист. 2023, www.unian.ua/lite/holidays/den-gidnosti-ta-svobodi-2023-ukrajina-vidznachaye-10-tu-richnicyu-revolyuciji-gidnosti-12461799.html. Accessed 27 Oct. 2026.
[10] Подільська, Соломія. «Вербицький, Жизневський, Нігоян: пам'яті перших Героїв Небесної Сотні». *АрміяInform*, 22 січ. 2020, armyinform.com.ua/2020/01/22/verbyczkyj-zhyznevskyj-nigoyan-pamyati-pershyh-geroyiv-nebesnoyi-sotni/. Accessed 27 Oct. 2026.

Невдовзі В. Янукович утік з України. Разом із ним зникла надія В. Путіна зберегти Україну як неоколонію — країну, яка формально незалежна, але в усьому залежить від Росії. Символічна назва передає важливість цього етапу для нашого суспільства – **Революція Гідності**.

Відповідь пропаганди

Російська пропаганда описувала Революцію Гідності словами «переворот», «хунта», «Майдан проплатили». Ці формулювання працюють за колоніальною логікою: заперечити, що українці здатні самі діяти й ухвалювати рішення. Імперіалістична логіка така: якщо люди на Майдані — лише чиїсь маріонетки, то в України немає власної волі. Якщо немає власної волі, то українці нічого не можуть вирішити самі. А якщо вони не можуть вирішувати самі, то й не здатні мати власну державу — отже, ними мусить керувати хтось інший. І цей «хтось» — звісно, Росія, яка нібито має право «повернути» Україну силою. Імперії завжди виправдовували своє панування тим, що колонізовані «ще не готові» керувати собою самі. Тож коли пропаганда називає Майдан «переворотом», вона не просто перекручує факти, а повторює одну з найдавніших колоніальних формул. Це погляд на українців зверху вниз, у якому росіяни є носіями «високої культури» й розуміють, що таке держава і цінності, а українці — «молодші брати», нерозумні та дикі, якими треба керувати. Саме тому Росія відмовляє українцям у суб'єктності.

Що мають винести учні

- *Революція Гідності була не просто протестом через не підписану угоду, а моментом, коли **суспільство знову утвердило здатність самостійно вирішувати свою долю**.*
- ***Формальна незалежність ще не означає свободи**, якщо країна залишається залежною від колишньої імперії.*

Питання для роздумів

Учні початкової школи:

- Чому Росія сприйняла вибір України як загрозу?
- Чому Революцію Гідності можна назвати важливим етапом деколонізації?
- Чому російська пропаганда називає ці події «переворотом» і що це говорить про її погляд на українців?

Учні середньої школи:

- Чому для українців було важливо самим вирішувати, з ким дружити країні?
- Чому Революція Гідності має таку назву?

Учні старшої школи:

- Чому люди вийшли на Майдан?
- Що означає захищати свою гідність?

Важливі дати пам'ятування:

➢ **20 лютого — День Героїв Небесної Сотні** *(вшанування загиблих Революції Гідності)*
➢ **21 листопада — День Гідності та Свободи** *(вшанування Революції Гідності 2013 року)*

1.2. Початок військової агресії: анексія Автономної Республіки Крим

Революція Гідності зруйнувала план утримати Україну як неоколонію, і тоді імперія перейшла від прихованих важелів впливу до прямого насильства. Коли втримати Україну економічним тиском і руками проросійської влади не вдалося, Росія вирішила силою забрати її частину й анексувала Автономну Республіку Крим. Стратегічною точкою для Росії Крим став не у 2014 році, а значно раніше[11]. Проте в контексті років української незалежності варто згадати Харківські угоди 2010 року, які дозволили російському Чорноморському флоту залишатися в Криму до 2042[12] року. Тож на момент захоплення російські військові вже фізично перебували на півострові, і саме їхня присутність стала основою для окупації.

Хронологія подій: основа для пояснення учням

Офіційною датою початку тимчасової окупації Криму вважається **20 лютого 2014 року**. Захоплення стало можливим саме тому, що Україна тоді була вкрай вразливою в державному і політичному сенсі. Втеча Януковича стала не лише перемогою Майдану, а й моментом, коли політичні інституції були максимально нестабільними. Українська армія не готувалася до

[11] Володимир Горбулін, ««Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали», Рада національної безпеки і оборони України, 18 лютого 2016, https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html.

[12] Повний текст угоди https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2010/04/22/4956018/

активних бойових дій[13], тоді як Росія вже мала досвід збройних вторгнень в інші держави.

26 лютого 2014 року біля будівлі Верховної Ради Криму відбувся масовий мітинг на підтримку територіальної цілісності України[14]. Значну частину його учасників становили кримські татари — корінний народ півострова, який має болючу історію пов'язану з радянським колоніалізмом. Найвідоміший приклад — депортація 1944 року. 18 травня радянська влада лише за кілька днів виселила весь кримськотатарський народ до Середньої Азії[15], звинувативши його в «колабораціонізмі». Тисячі людей загинули в дорозі та в перші роки заслання, а повернутися на батьківщину кримські татари змогли лише наприкінці 1980-х.

Зважаючи на це, для кримських татар анексія 2014 року стала ще одним колом колоніального насильства, яке добре пам'ятали їхні родини. Саме тому вони одними з перших виступили проти окупації — і першими зазнали нових переслідувань. Зараз **26 лютого відзначають як День спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя**.

27 лютого 2014 року озброєні люди без розпізнавальних знаків захопили будівлі парламенту та уряду Криму. Росія спершу заперечувала, що це її військові, але згодом Путін сам це визнав. Після кількох тижнів агітації мешканцям Криму запропонували «референдум» про приєднання до Росії. Він відбувся 16 березня того ж року та в умовах окупації, під наглядом озброєних військових, без незалежних спостерігачів і без можливості вільно агітувати проти приєднання Криму до Росії. Результат був фактично відомий заздалегідь: 97% «за». Уже 18 березня Путін підписав договір про «приєднання» Криму. Переважна більшість країн світу не визнала ані «референдум», ані анексію. Генеральна

---

[13] "Crimea 10 Years On: Fight to Liberate Peninsula Continues." *Deutsche Welle*, 24.02.2024. https://www.dw.com/en/crimea-10-years-on-fight-to-liberate-peninsula-continues/a-68582367

[14] Указ Президента України від 26.02.2020 № 58/2020 про встановлення Дня спротиву окупації АРК та Севастополя. Повідомлення Офісу Президента: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-zaprovadzhuye-26-lyutogo-den-sprotivu-oku-59957

[15] Постанова Верховної Ради «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12.11.2015 № 792-VIII: https://ombudsman.gov.ua/en/news_details/81-yi-rokovini-deportaciyi-krimskotatarskogo-narodu-1944-roku

Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України[16].

Не лише для кримських татар, а й для всіх українців це був особливий момент: уперше за роки незалежності Росія захопила частину української території. Крим був місцем, де люди народжувалися, працювали, відпочивали, куди їздили до родичів, і раптом він опинився під владою іншої держави. Не всі мешканці півострова з цим погодилися. Ті, хто не хотів бути частиною Росії, мусили обирати: залишити дім і виїхати на материк або жити під окупацією. Усіх, хто лишився, автоматично оголосили громадянами Росії, а тих, хто встиг від цього відмовитися, зробили іноземцями на власній землі. Відтоді, щоб побачитися з рідними, людям доводилося проходити російські пункти пропуску на межі з окупованим півостровом. Так для багатьох родин дім опинився по той бік кордону, якого раніше не існувало.

Тема дому в контексті російської агресії особливо знакова, бо відривання людей від рідної землі імперія вже робила й раніше — з цілими народами, зокрема з кримськими татарами. Втрата дому б'є по відчуттю безпеки, по розумінню власної ідентичності, по зв'язку з історією родини і по відчуттю належності до свого суспільства.

Відповідь пропаганді

Протягом років Росія пояснювала анексію на міжнародній арені кількома типовими аргументами:

- **«Крим завжди був російським, а Україні його просто подарував Хрущов».**

Передача Криму Української РСР 1954 року відбулася за тодішніми радянськими процедурами. Але важливіше інше: після розпаду СРСР Росія сама неодноразово визнала Крим частиною України, зокрема в Будапештському меморандумі 1994 року та в

[16] United Nations General Assembly. “Territorial Integrity of Ukraine.” Resolution A/RES/68/262, 27 Mar. 2014. United Nations Digital Library, digitallibrary.un.org/record/767883/files/A_RES_68_262-EN.pdf. Accessed 27 Oct. 2026.

Договорі про дружбу 1997 року[17]. А 1991 року більшість кримчан проголосували за незалежність України. Переписування історії на свою користь — класичний спосіб, яким імперії виправдовують свої дії. Історію пишуть люди, тому цілковитої об'єктивності в ній не буває. Проте імперія подає свою версію як єдино правильну, а тих, хто з нею не погоджується чи її критикує, намагається примусити замовчати гучними звинуваченнями. Сьогодні, наприклад, Кремль звинувачує незгодних зі своєю версією історії у «реабілітації нацизму». Коли імперії вигідно, вона визнає кордони, а коли невигідно, оголошує їх «історичною помилкою».

- **«Кримчани самі обрали Росію на референдумі».**

«Референдум» провели менш ніж за три тижні після захоплення парламенту, під наглядом озброєних військових, без визнаних міжнародних спостерігачів і без можливості агітувати проти. Референдум — це не опитування на вулиці. Щоб процедура була чесною і демократичною, потрібні місяці підготовки, міжнародні спостерігачі, чіткі правила для політиків під час кампанії та можливість вільно висловлювати різні позиції. Вибір, зроблений під дулами автоматів, не є вибором. Саме тому більшість країн світу не визнала його результатів цього «референдуму».

Що мають винести учні

- ***Анексія Криму була першим актом прямої військової агресії**, яка стала відповіддю на спробу України вийти з-під імперського впливу.*

[17] United Nations General Assembly. “Territorial Integrity of Ukraine.” Resolution A/RES/68/262, 27 Mar. 2014. United Nations Digital Library, digitallibrary.un.org/record/767883/files/A_RES_68_262-EN.pdf. Accessed 27 Oct. 2026.

- *Аргументи Кремля («історична приналежність», «захист російськомовних») — це **колоніальні прийоми**, що виправдовують насильство.*
- ***Кримські татари — корінний народ Криму**, для якого окупація стала повторенням пережитої депортації, і пам'ять про Крим неповна без їхнього досвіду та свідчень.*

Питання для роздумів

Учні початкової школи:

- Що трапилось з Кримом у 2014 році?
- Хто такі кримські татари і чому Крим для них — рідна земля?

Учні середньої школи:

- Чому «референдум», який проводили під наглядом озброєних військових, не можна вважати чесним?
- Що сталося з кримськими татарами у 1944 році і чому окупація 2014 року для них особливо болюча?

Учні старшої школи:

- Чому аргумент про «історичну приналежність» Криму можна назвати колоніальним?

Важливі дати пам’ятування:

- **26 лютого** — День кримського спротиву російській окупації
- **18 травня** — День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу

1.3. Збройна агресія Росії в Донецькій та Луганській областях (АТО, ООС)

Обговорюючи події в цьому регіоні, часто вживають слово «Донбас», звичне і для українців, і за її межами. Проте це скорочення радянського терміна «Донецький вугільний басейн», тобто назва промислового регіону, а не історичної землі. Щодо вживання цього слова існують різні думки. Одні вважають, що від нього краще відмовитися, бо саме його активно використовує російська пропаганда, вибудовуючи міф про окремий «народ Донбасу»[18]. Інші не бачать у терміні нічого проблемного. Оскільки тема доволі чутлива, ми пропонуємо використовувати назви «Донецька та Луганська області» або «Донеччина та Луганщина».

Хронологія подій: основа для пояснення учням

На початку квітня 2014 року проросійські угруповання захопили адміністративні будівлі в Донецьку та Луганську, а **7 квітня** проголосили так звану «ДНР» – Донецьку Народну Республіку. 12 квітня озброєний загін захопив Слов'янськ. Ватажки «республік», як і кримський колаборанти, зверталися до Путіна з проханням про «військову допомогу для захисту». Росія заперечувала постачання зброї, хоча незалежні джерела фіксували надходження важкого озброєння з її території[19]. 11 травня в окупованих частинах Донецької та Луганської областей провели «референдуми», які, як і в Криму, не мали нічого спільного з вільним волевиявленням.

---

[18] Світлана Дорош, «РНБО, Данілов і Донбас. Чи справді говорити „народ Донбасу“ небезпечно», *BBC News Україна*, 5 квітня 2021, https://www.bbc.com/ukrainian/features-56606837.
[19] Ministerie van Justitie en Veiligheid. “Report MH17 – Public Prosecution Service.” 08.02.2023. www.prosecutionservice.nl

14 квітня 2014 року Україна розпочала антитерористичну операцію. Улітку 2014 року українські сили звільнили Маріуполь (13 червня), Слов'янськ і Краматорськ (5 липня). У серпні, коли стало зрозуміло, що проросійські угруповання програють, у серпні на територію України зайшли регулярні російські війська. Після поразок під Іловайськом та згодом під Дебальцевим Україна була змушена погодитися на Мінські домовленості (вересень 2014 та лютий 2015 року)[20].

Кілька подій цього періоду мають бути в центрі пам'яті про той політичний відрізок:

- ***Збиття MH17. 17 липня 2014 року*** *над окупованою територією Донеччини збили пасажирський літак рейсу Амстердам — Куала-Лумпур. Загинули всі 298 людей, серед них 80 дітей — громадяни багатьох країн[21]. Міжнародне розслідування встановило, що літак збили з російського зенітного комплексу «Бук», який належав російській військовій бригаді й після удару повернувся до Росії.*
- ***Іловайська трагедія. У серпні 2014 року*** *українські сили увійшли в Іловайськ, але потрапили в оточення регулярних військ РФ[22]. Тих, хто виходив оголошеним «гуманітарним коридором», було розстріляно[23]. Загинули 366 військовослужбовців, 429 поранено, 128 потрапили в полон, 158 зникли безвісти[24].*
- ***Оборона Донецького аеропорту. Бої тривали з травня 2014 по січень 2015 року.*** *За стійкість захисників назвали «кіборгами» та щороку 20 січня Україна вшановує пам'ять захисників Донецького аеропорту[25].*

---

[20] «Різдвяне перемир'я: чого хоче Путін». Радіо Свобода, 06.01.2023. https://www.radiosvoboda.org/a/putin-christmas-truce/32212591.html

[21] Report MH17, Public Prosecution Service

[22] Hrebeniuk, Kostiantyn. "Abandoned Donbas Battalion Fights On." *Kyiv Post*. https://archive.kyivpost.com/article/content/war-against-ukraine/abandoned-donbas-battalion-fights-on-361886.html

[23] "Witnesses Tell About Attacks on Ukrainian Soldiers Trying to Leave Ilovaisk, at Least 100 Killed." *Kyiv Post*, 01.09.2014. https://archive.kyivpost.com/article/content/war-against-ukraine/witnesses-tell-about-attacks-on-ukrainian-soldiers-trying-to-leave-ilovaisk-at-least-100-killed-363204.html

[24] «Брифінг Головного військового прокурора Анатолія Матіоса», 14.08.2015. https://web.archive.org/web/20160310204716/http://matios.info/uk/novini/bryfing-golovnogo-vijskovogo-prokurora-anatoliya-matiosa-14-08-2015/

[25] «Підрив нового терміналу Донецького аеропорту». RusAggression. https://rusaggression.gov.ua/ua/pidryv-novoho-terminalu-donetskoho-aeroportu-56dafdc46076976f65fc926abe9f8685.html

У 2018 році формат АТО змінили на Операцію Об'єднаних Сил: управління перейшло від СБУ до Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил, з'явилася можливість запровадження воєнного стану. Це означало перехід від стратегії «антитерористичної операції» до повноцінної оборони держави від зовнішнього агресора.

Загалом із 14 квітня 2014 по 31 січня 2021 року війна забрала **13 100–13 300 життів**, поранила **29 500–33 500 людей**[26] і змусила **1,6 мільйона осіб** покинути домівки[27].

Відповідь пропаганди

Росія від самого початку наполягала, що в Донецькій та Луганській областях іде громадянська війна, у якій Київ воює з власним населенням. Таке формулювання прибирає імперію з картини: якщо українці воюють з українцями, то Росія лише «стурбований сусід, який хоче допомогти». Це продовження вже знайомого механізму, коли імперія прагне, щоб колонізоване суспільство спрямовувало агресію не на неї, а всередину себе. Насправді війну розпочали не місцеві мешканці, а озброєні загони на чолі з російськими громадянами та офіцерами спецслужб, і їхні ватажки згодом самі це визнали. Коли ці загони почали програвати, в Україну зайшли регулярні російські війська. Така війна «чужими руками» — типова форма неоколоніалізму. Імперія постачає зброю, вербує людей і керує подіями, але офіційно заперечує свою участь, уникаючи відповідальності за міжнародним правом.

---

[26] «ООН закликає до мирного врегулювання конфлікту на Донбасі». Радіо Свобода, 26.02.2020. https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html

[27] "Ukraine Overview: Population Displacement." UN OCHA, 23.03.2015. https://www.unocha.org/publications/map/ukraine/ukraine-overview-population-displacement-23-march-2015

«Захист російськомовних»

Окремо варто проговорити, яку роль у російській пропаганді відіграє мова. Чому Росія обрала саме Донецьку та Луганську області? Економічні причини очевидні: вугілля, металургія, близькість кордону. Політично ж військову агресію пояснювали «захистом російськомовних» на цих територіях. У російсько-українських відносинах Росія вважає знання й використання російської мови ознакою «російськості». А отже, вона може виправдати напад на будь-яку країну: досить заявити, що там ображають російськомовних, тобто нібито росіян, і тому Росія мусить втрутитися.

«Захист російськомовних» — це привід для стирання межі: що більше російської мови, то менш видимою стає лінія, яка відділяє Україну від імперії. Ця логіка небезпечна тим, що не має кордонів. Якщо Росія має право «захищати» кожного, хто говорить російською, то її територія закінчується не там, де проходить державний кордон, а там, де перестає звучати російська мова. Мова, яку імперія століттями нав'язувала, перетворюється на привід для вторгнення.

Чому ж українці говорять російською?

Зросійщення — теж прояв імперської влади й результат століть цілеспрямованої колоніальної мовної політики[28]. Знищуючи українську мову, імперія легше перетворювала українців на росіян і поступово витісняла українську культуру російською. Тому мова, якою говорить родина, — це наслідок колоніальної політики, а не провина конкретної людини. Деколонізація тут — про розуміння того, як це сталося, і про свідомий вибір, який кожен робить сам. Проте варто зазначити, шо саме через російську мову Росія й надалі поширює свою пропаганду. Тому використання української в побуті й повсякденному житті — це спосіб захистити свідомість від її впливу.

---

[28] Masenko, Larysa (ред.). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду.* Києво-Могилянська академія, 2005.

Водночас мова не визначає лояльності. Мільйони російськомовних українців у 2014 році не підтримали окупацію, а в 2022 році пішли боронити Україну. Харків, Дніпро, Одеса, Запоріжжя залишилися українськими. Мова, якою людина говорить, — не те саме, що її ідентичність чи вибір держави. Ототожнення мови з належністю до Росії — головний інструмент, за допомогою якого імперія претендує на чужі землі.

Тема мови часто поляризує людей, тож тут варто бути делікатними й уникати категоричності в контексті спілкування з дітьми. Українське суспільство зробило величезний крок уперед: українська мова поширюється і звучить дедалі більше, а російська поступово втрачає домінантне становище. Багато учнів сьогодні можуть говорити російською в побуті або з батьками, але пишуть уже тільки українською, і це суттєвий зсув. Для багатьох родин російська мова не була свідомим вибором, а дісталася в спадок від століть русифікації. Людина, яка сьогодні говорить російською, не обов'язково поділяє «чужу» позицію — часто її мова є наслідком цієї політики русифікації. Саме тому присоромлення навряд чи спрацює: воно відштовхує і змушує захищатися, а не замислюватися.

Набагато дієвіше пояснювати, чому перехід на українську має політичне значення. **Мова — це також частина ідентичності, спосіб думати, пам'ятати й відчувати зв'язок зі своєю історією.** Тому перехід на українську варто подавати не як покарання чи обов'язок, а як процес, у якому людину підтримують, а не оцінюють. Мова — це теж частина оборони, тільки на рівні культури та свідомості.

Що мають винести учні

- *Війна в Донецькій та Луганській областях була не громадянським конфліктом, а **зовнішньою агресією Росії**.*
- ***Поділ України на ворожі «схід» і «захід» — це імперський інструмент**, покликаний змусити українців воювати між собою замість того, щоб спільно протистояти імперії.*

- *Росія спершу століттями нав'язувала українцям свою мову, **а потім використала її як привід для вторгнення**, проте мова людини не визначає її лояльності.*

Питання для роздумів

Учні початкової школи:

- Чи може людина любити свою країну, якщо говорить іншою мовою?
- Чому зараз ми говоримо про важливість спілкування українською?

Учні середньої школи:

- Чому Росії було важливо, щоб війну називали «громадянською»?

Учні старшої школи:

- Кому вигідно, щоб українці вважали мешканців різних регіонів чужими одне одному? Чому?

Важливі дати пам’ятування:

- **20 січня** — День вшанування захисників Донецького аеропорту
- **14 березня** — День українського добровольця
- **1 жовтня** — День захисників і захисниць України
- **13 червня** — День звільнення Маріуполя від проросійських терористів
- **5 липня** — День звільнення Слов'янська від проросійських терористів
- **5 липня** — День звільнення Краматорська від проросійських терористів

1.4. Повномасштабне вторгнення

Після 1991 року Росія утримувала Україну неоколоніальними методами: газом, ринками, медіа, церквою, лояльними політиками. Революція Гідності ці важелі зламала. У 2014 році імперія вперше повернулася до прямої сили, але ще ховалася: «зелені чоловічки» в Криму, «шахтарі й трактористи» на Донеччині та Луганщині. Вона не визнавала власної участі й діяла «чужими руками».

24 лютого 2022 року Росія остаточно повернулась від неоколоніальної стратегії до класичного колоніалізму та прямого конфлікту[29]. Коли непрямі важелі впливу перестали працювати, імперія повернулася до найдавнішої й найвідвертішої форми панування — прямого колоніального загарбання. Ситуація перестала описуватись як «захист російськомовних» і не «внутрішній конфлікт», а стала відкритою війною за те, щоб України як окремої держави не стало.

На окупованих територіях Росія вводить знайомі колоніальні практики: людей примушують отримувати російські паспорти, без яких неможливо лікуватися, працювати чи отримувати пенсію. Українські підручники й книжки вилучають, а школи переводять на російські програми, де дітям розповідають, що України не існує. Людей проводять через «фільтрацію»[30] — перевірки, під час яких шукають «неблагонадійних», а тих, хто не проходить, затримують або вони зникають. Дітей вивозять до Росії та передають у російські родини[31]. У містах повертають радянські назви вулиць і навіть знову встановлюють пам'ятники Леніну. Усі ці дії мають одну мету: **переробити людей, які на ній живуть, — змінити їхню мову, пам'ять, документи, уявлення про себе та стерти будь-яке нагадування про Україну, зокрема й у свідомості самих українців.**

---

[29] "Timeline: Events Leading Up to Russia's Invasion of Ukraine." *Reuters*, 28.02.2022. https://www.reuters.com/world/europe/events-leading-up-russias-invasion-ukraine-2022-02-28/

[30] Friedrich, Julia. "They Came to 'Liberate' Us and Left Us with Nothing: Life Under Russian Occupation in Ukraine." 2024

[31] Yale Humanitarian Research Lab, «Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children», 14.02.2023. https://reliefweb.int/report/ukraine/humanitarian-research-lab-yale-school-public-health-russias-systematic-program-re-education-adoption-ukraines-children-enruuk

Втрати майна та звичного життя (ВПО, еміграція)

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) — це люди, які були змушені покинути свої домівки, але залишилися в межах України: виїхали з окупованих чи прифронтових територій углиб країни.

Біженці — це ті, хто через війну виїхав за кордон і шукає прихистку в іншій державі.

Основна різниця полягає в тому, наскільки далеко людину відірвано від того, що вона звикла називати домом.

Мільйони людей були змушені покинути свої міста й почати життя спочатку. Повномасштабне вторгнення збільшило цю кількість у рази. Коли ми говоримо про втрати, легко уявити лише зруйновані стіни. Але імперіалізм знищує не тільки будівлі, у яких живуть люди, — він забирає те, що становило стабільну, звичну частину життя: роботу, сусідів, звички, улюблені місця, відчуття дому. Це теж частина колоніальної логіки. Вона спричиняє внутрішню та зовнішню міграцію й розриває соціальні зв'язки, на яких тримається життя людей. Розсіюючи населення, імперія знелюднює території, послаблює суспільство й забирає вільне майбутнє. Роз'єднане суспільство, у якому кожен залишається сам на сам зі своєю втратою, імперії значно легше контролювати.

Тому деколоніальна відповідь тут — не розриви, а нові зв'язки. Людям, які втратили дім, справді важко, і це варто визнавати. Але визнавати не означає жаліти. Жалість ставить людину в позицію слабкої й безпорадної, того, кому лише «допомагають». А **переселенці** — це люди, які пережили втрату й продовжують діяти: працюють, навчаються, волонтерять, відкривають справи, стають частиною нових громад. Їм потрібна не жалість, а співпраця й повага. Дім — це не лише стіни. Це відчуття, яке люди створюють разом, і можуть давати одне одному. Емпатії та поваги ніколи не було в стосунках з імперією. І саме тому так важливо, щоб вони були в наших стосунках одне з одним.

Пам'ять про загиблих і зниклих

Те, як суспільство вшановує загиблих — полеглих воїнів і цивільних, дорослих і дітей, — визначає, чи залишиться воно суб'єктом власної історії, чи розчиниться в чужому наративі. Імперія воює не лише за території — вона воює за історію, за те, кого й як пам'ятатимуть. Той, хто контролює пам'ять, контролює й уявлення живих про те, хто вони.

Безвісти зниклі теж є частиною нашої пам'яті, але пам'яті особливої: у ній водночас живуть і втрата, і надія. **Пам'ятати про зниклих — означає не дати їм зникнути вдруге, з нашої уваги, і підтримувати родини, які чекають.** Варто пам'ятати й про те, що ця тема може безпосередньо стосуватися зараз когось з учнів класу або педагогічного колективу.

Пам'ятання — це не лише сум і вшанування. Пам'ятати означає самостійно взяти до рук владу над тим, які ми є і якими хочемо бути. Коли ми обираємо, кого пам'ятаємо і за що, ми водночас обираємо цінності, які хочемо зберегти й передати в майбутнє. На основі того, що ми вважаємо цінним, ми вирішуємо, що стане основою нашого суспільства надалі. Саме в цьому пам'ятання стає деколоніальним процесом: не хтось ззовні визначає за нас, які дати для нас святкові, а які — трагічні, кого вважати героєм, а про кого мовчати. Ми як суспільство вирішуємо, що для нас важливо, і так визначаємо себе. Можливість вирішувати — це і є суб'єктність.

Століттями мовчання було для українців способом виживання. Про Голодомор, репресії, заслання, розстріляних родичів у родинах часто не говорили, бо говорити було небезпечно[32]. Мовчання захищало, але водночас відбирало в нас власну історію й залишало її імперії. **Пам'ятання — це голос, який нарешті можна підняти й використати: за себе, за тих, хто мусив мовчати в минулому, і за тих, хто житиме після нас.**

---

[32] Conquest, Robert. *Reflections on a Ravaged Century.* W.W. Norton, 2001, Chapter 6.

Питання для роздумів

Учні початкової школи:

- Як ми можемо підтримати дітей, які були змушені переїхати?
- Що робить певне місце чи певне приміщення домом для вас?

Учні середньої школи:

- Навіщо нам пам'ятати?
- Чому важливо пам'ятати і військових, і цивільних?
- Як ми можемо допомогти людям, які переїхали, відчути себе вдома в нашій громаді?

Учні старшої школи:

- Чому окупанти змінюють підручники, назви вулиць і пам'ятники?
- Чому право самостійно вирішувати, кого і як пам'ятати, можна вважати проявом деколонізації?
- Які можуть бути практики кооперації в умовах війни?

Важливі дати пам’ятування за всіма темами:

Дні вшанування пам'яті загиблих та жертв війни

- **20 січня** — День вшанування захисників Донецького аеропорту
- **20 лютого** — День Героїв Небесної Сотні *(вшанування загиблих Революції Гідності)*
- **4 червня** — День вшанування пам'яті дітей, які загинули внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України

- **22 червня** — День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні
- **29 серпня** — День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України

Дні, пов'язані з Кримом та окупацією

- **26 лютого** — День кримського спротиву російській окупації
- **18 травня** — День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу

Дні визволення міст від проросійських сил

- **13 червня** — День звільнення Маріуполя від проросійських терористів
- **5 липня** — День звільнення Слов'янська від проросійських терористів
- **5 липня** — День звільнення Краматорська від проросійських терористів

Свята, пов'язані з обороною та захисниками

- **14 березня** — День українського добровольця
- **21 листопада** — День Гідності та Свободи (вшанування Революції Гідності 2013 року)
- **1 жовтня** — День захисників і захисниць України
- **Перша неділя жовтня** — День територіальної оборони України

Професійні військові свята, встановлені або актуалізовані після 2014 року

- **16 лютого** — День військового журналіста України (2018)

- **26 березня** — День Національної гвардії України (2015, замість Внутрішніх військ)
- **30 квітня** — День прикордонника (у нинішній редакції — 2018)
- **5 травня** — День фахівців цивільно-військового співробітництва ЗСУ (2022)
- **6 травня** — День піхоти (2019)
- **18 травня** — День резервіста України (2019)
- **23 травня** — День морської піхоти (2014)
- **27 травня** — День Сил спеціальних операцій Збройних сил України (2016)
- **7 вересня** — День воєнної розвідки України (2022)
- **12 вересня** — День військ радіоелектронної боротьби (2025)
- **14 вересня** — День танкових військ (2023)
- **18 листопада** — День сержанта Збройних Сил України (2019)
- **4 грудня** — День ракетних військ і артилерії ЗСУ (2024)

Розділ 2. Підходи та практики вшанування пам’яті у закладі освіти

2.1. Як пам’ять живе в школі

Пам’ятування в школі має виходити за межі заходів до визначених у календарі дат. Воно охоплює щоденні ритуали, спільні традиції, меморіальні простори, навчальні й дослідницькі проєкти, розмови та особисті історії. Через ці практики шкільна спільнота зберігає пам’ять про людей і події, осмислює їхнє значення та передає важливий досвід наступним поколінням.

Школа може пам’ятати про різне: людей, які творили її історію; події, що вплинули на життя громади та країни; місця, пов’язані зі спільним досвідом; втрати, боротьбу й перемоги; цінності та традиції, які об’єднують спільноту.

Ця пам’ять знаходить відображення в різних складових шкільного життя, зокрема:

➢ Простір

Меморіальні дошки, куточки пам’яті, алеї, шкільні музеї, виставки та цифрові архіви допомагають зберігати історії й робити їх доступними для наступних поколінь. Важливо, щоб ці простори розповідали про людей і події, спонукали до пізнання та осмислення.

➢ Люди

Пам’ять живе в історіях, спогадах і взаємодії. Зустрічі з ветеранами й ветеранками, родинами загиблих, свідками історичних подій, випускниками та представниками громади допомагають побачити за історичними фактами конкретних людей. Такі зустрічі потребують ретельної підготовки, поваги до особистого досвіду та добровільності участі.

➢ Навчання

Уроки, дослідницькі проєкти, робота з історичними джерелами, шкільні музеї та екскурсії створюють можливості для глибшого розуміння минулого. Учні можуть досліджувати історію своєї школи й громади, документувати спогади, аналізувати події та розмірковувати над їхнім значенням для сьогодення.

➢ Традиції та ритуали

Щоденна хвилина мовчання, пам’ятні дні, щорічні зустрічі, спільні церемонії та учнівські ініціативи створюють сталі форми вшанування. Повторювані практики допомагають підтримувати зв’язок із минулим, якщо їхній зміст залишається зрозумілим учасникам.

Для того, щоб поєднати ці складники, **важливо розглядати окремі заходи з вшанування пам’яті як частину послідовної та тривалої роботи**. Одна подія може стати початком систематичної діяльності зі збереження та осмислення спільного досвіду.

*Наприклад, **вшанування загиблого випускника** може розпочатися із зустрічі учнів із його вчителями, однокласниками чи друзями, які поділяться спогадами про нього. За бажанням до зустрічі можуть долучитися рідні. Наступними кроками можуть стати дослідження його життєвого шляху, створення сторінки в шкільному архіві та щорічне звернення до зібраних матеріалів. Так учні зможуть більше дізнатися про захоплення, переконання, вчинки та внесок цієї людини в життя громади.*

У такий спосіб вшанування пам’яті стає послідовним процесом, у якому окремі події, навчальні активності, традиції та простори доповнюють одне одного.

Важливо, щоб школа свідомо визначала, що саме прагне зберегти в пам’яті, з якою метою та як залучатиме до цього учнів, педагогів і батьків. **Універсального набору практик для всіх закладів освіти не існує. Кожна школа формує власні підходи з урахуванням своєї історії, досвіду, потреб і цінностей.**

2.2. Визначення власного підходу до вшанування пам’яті у школі

Кожна школа має власну історію та досвід, зокрема пов’язаний із повномасштабною війною Росії проти України. Серед випускників одних закладів є загиблі захисники й захисниці, інші прийняли дітей із тимчасово окупованих територій, а деякі втратили шкільні будівлі або були змушені переїхати. Цей досвід впливає на те, кого і як школа вшановує, які історії прагне зберегти та які сенси передати наступним поколінням.

Формування власного підходу до вшанування пам’яті варто розпочати зі **спільного обговорення**. Це допоможе поєднати окремі ініціативи в послідовну роботу, врахувати потреби учасників освітнього процесу та визначити пріоритети. Для організації такої роботи пропонуємо кілька послідовних кроків.

1. Визначте, що і навіщо школа прагне зберегти в пам’яті

Перш ніж планувати заходи, важливо **визначити мету вшанування пам’яті**.

- Кого або яку подію школа прагне вшанувати?
- Чому ця історія важлива для шкільної спільноти?
- Які знання, цінності та уявлення важливо передати учням?

*Наприклад, **День пам’яті захисників України** — це не лише нагода згадати загиблих, а й можливість осмислити значення відповідальності, людської гідності, особистого вибору та ціни свободи.*

Визначаючи пріоритети, варто враховувати історії загиблих випускників, досвід місцевої громади під час війни, події національної історії, приклади взаємодопомоги та громадянської стійкості. **Важливо не лише окреслити теми, які школа прагне зберегти в пам'яті, а й усвідомити їхнє значення для шкільної спільноти та зв'язок із цінностями, які заклад освіти прагне утверджувати.**

2. Залучайте шкільну спільноту до ухвалення рішень

Вшанування пам'яті набуває більшої значущості, коли учні, педагоги та родини мають можливість впливати на його зміст і форми. **Спільне обговорення** допомагає врахувати різні погляди, потреби та досвід учасників освітнього процесу, а також сформувати узгоджене бачення того, як зберігати пам'ять у шкільному середовищі.

Важливо **залучати до таких обговорень учнівське самоврядування, педагогів, психологів, батьків, випускників і представників місцевої громади**. Предметом спільного обговорення можуть стати історії, які школа прагне зберегти, форми вшанування, доречні для різних вікових груп, та способи інтеграції відповідних практик у повсякденне життя закладу освіти.

Для організації цієї роботи доцільно створити невелику робочу групу за участю представників педагогічного колективу, учнівського самоврядування та батьків. Її завданнями можуть бути визначення пріоритетів, планування заходів, узгодження рішень та оцінювання їхньої доречності. Керівництво школи при цьому забезпечує організаційні умови для співпраці, сприяє розподілу відповідальності та підтримує ініціативи учасників.

Нотатка психолога. *Залучення до спільного ухвалення рішень може посилювати відчуття причетності до шкільної спільноти, власної значущості та можливості впливати на її життя. Важливо, щоб під час обговорень кожен мав змогу висловити свою думку, бути почутим і відчувати повагу до власної позиції.*

Особливої уваги потребує **залучення дітей і родин, які мають особистий досвід втрати, окупації чи вимушеного переміщення**. Їхні історії можуть бути важливими для збереження спільної пам'яті, проте участь в обговореннях і публічне представлення особистого досвіду мають бути виключно добровільними, без тиску чи очікувань з боку інших.

3. Поєднуйте різні форми пам'ятування

Окремі заходи, щоденні ритуали, меморіальні простори та навчальні проєкти можуть доповнювати одне одного, формуючи цілісну систему збереження та осмислення пам'яті у школі. Важливо розуміти призначення кожної практики та її зв'язок з іншими формами роботи.

*Наприклад, **щорічне вшанування загиблих випускників** може поєднуватися з роботою шкільного архіву, дослідженням їхніх життєвих історій і зустрічами з людьми, які їх знали. Таке поєднання дає змогу не лише згадувати загиблих, а й зберігати пам'ять про їхнє життя, особисті якості, цінності та вчинки.*

Плануючи подальшу роботу, **варто проаналізувати практики вшанування пам'яті, які вже існують у школі, та визначити їхнє призначення**. Одні з них спрямовані на збереження особистих історій, інші допомагають осмислювати історичні події, ще інші підтримують спільні традиції. Такий аналіз допоможе побачити, як наявні практики можна поєднати, змістовно доповнити та зробити частиною послідовної роботи закладу освіти.

4. Враховуйте досвід і потреби учасників

Плануючи заходи з вшанування пам'яті, **важливо враховувати, що одна й та сама подія може мати різне значення для учасників освітнього процесу та викликати різні емоційні реакції**.

У класі можуть навчатися діти, чиї рідні загинули, перебувають у полоні або зникли безвісти. Хтось пережив окупацію, хтось був змушений залишити свій дім. Для одних участь у заходах із вшанування пам'яті може бути важливим способом збереження зв'язку з близькими та осмислення пережитого, для інших — супроводжуватися складними емоційними переживаннями.

Тому під час підготовки заходів доцільно обговорювати з класними керівниками та практичним психологом можливі чутливі моменти, враховувати вікові й індивідуальні особливості учнів. Важливо завчасно інформувати учасників про зміст і формат подій, передбачати різні способи участі та можливість звернутися по психологічну підтримку за потреби.

Нотатка психолога. *Особистий досвід людини не визначає автоматично її реакцію на заходи з вшанування пам'яті. Двоє дітей, які пережили схожі події, можуть мати різні потреби, емоційні реакції та способи вираження почуттів.*

Варто уникати припущень щодо переживань учнів, не виокремлювати їх публічно через особисті обставини та не очікувати певних емоційних реакцій. **Важливо поважати особисті межі кожного, забезпечувати добровільність участі та можливість відмовитися від окремих активностей без необхідності пояснювати причини**.

5. Плануйте сталі практики

Вшанування пам'яті потребує послідовності та довгострокового планування. Окремі ініціативи можуть стати частиною тривалої роботи, якщо школа визначить відповідальних, передбачить необхідні ресурси та забезпечить збереження створених матеріалів. Водночас сталість передбачає не лише регулярність проведення заходів, а й готовність переглядати їхній зміст, оцінювати доречність та адаптувати до змін у шкільній спільноті.

Доцільно **визначити кілька практик**, які заклад освіти зможе підтримувати протягом навчального року. Для кожної з них варто

окреслити мету, відповідальних осіб, необхідні ресурси та способи залучення учнів. Наприкінці навчального року важливо спільно проаналізувати результати, обговорити труднощі та визначити, які підходи потребують удосконалення. Це допоможе забезпечити наступність роботи та уникнути формального повторення заходів.

Власний підхід школи до вшанування пам'яті формується через **спільне ухвалення рішень, увагу до людських історій та послідовність дій**. Його основою є усвідомлення того, що саме шкільна спільнота прагне зберегти, які цінності передати наступним поколінням і як створити умови для осмислення минулого та сьогодення.

2.3. Як говорити з дітьми про втрату, війну та пам’ять

Розмови про війну, загибель, втрату та пам’ять є частиною життя українських дітей. Вони дізнаються про ці події з розмов удома, новин, соціальних мереж, навчання, а часто мають і власний досвід.

Школа допомагає учням осмислювати складні події, розуміти значення пам’ятування та знаходити слова для розмов про людей, яких ми прагнемо зберегти в пам’яті. **Важливо, щоб такі розмови були правдивими, відповідали віку дітей та залишали простір для запитань і різних поглядів**.

Під час підготовки та проведення таких розмов педагогам варто дотримуватися кількох важливих принципів, які допоможуть врахувати вікові особливості учнів, їхній життєвий досвід та емоційні потреби.

1. Добирайте зміст відповідно до віку

Під час розмов про війну, втрату та пам’ять важливо враховувати вікові особливості учнів, рівень їхнього розуміння складних подій та здатність осмислювати пов’язану з ними інформацію. Від цього залежать добір тем, глибина їх розкриття, способи пояснення та формати взаємодії з дітьми.

Молодша школа (1–4 класи)

У молодшому шкільному віці дітям легше розуміти складні події через конкретні історії, знайомі ситуації та вчинки людей. Абстрактні поняття, як-от історична пам’ять, жертовність чи національна ідентичність, потребують простих пояснень і зрозумілих прикладів.

- **Про що говорити.** Варто знайомити дітей з історіями людей, яких вшановує школа чи громада, розповідати про їхнє життя, захоплення, вчинки та внесок у захист України або допомогу іншим. Пояснюючи значення пам'ятних дат та історичних подій, доцільно спиратися на зрозумілі дітям цінності: турботу, дружбу, сміливість, взаємодопомогу та повагу.
- **Як говорити.** Інформацію слід подавати простою та зрозумілою мовою, спираючись на конкретні факти й приклади. Важливо давати дітям можливість ставити запитання та відповідати на них чесно, з урахуванням віку, уникаючи надмірних подробиць про насильство чи обставини загибелі.
- **Які формати використовувати.** Для молодших школярів доречними будуть читання та обговорення історій, розгляд фотографій, малювання, створення спільних книжок пам'яті, знайомство з історією школи та громади.

*Наприклад, **розповідаючи про загиблого захисника — випускника школи**, можна показати його дитячу фотографію, розказати, що він любив у шкільні роки, ким мріяв стати та чому вирішив захищати Україну. Після цього запропонувати дітям поміркувати, чому важливо зберігати історії людей.*

Середня школа (5–9 класи)

У цьому віці учні поступово розвивають здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, порівнювати різні погляди та осмислювати складніші моральні питання. Вони дедалі більше цікавляться історичним контекстом подій, мотивами людських вчинків і значенням особистого вибору.

- **Про що говорити.** Доцільно обговорювати причини та наслідки історичних подій, питання відповідальності, солідарності, людської гідності й особистого вибору в складних обставинах. Важливо допомагати учням осмислювати, чому суспільство зберігає пам'ять про певних

людей і події та як історичний досвід впливає на сьогодення.

- **Як говорити.** Варто заохочувати учнів ставити запитання, порівнювати різні джерела інформації, аналізувати вчинки людей та обґрунтовувати власні судження. Особливу увагу слід приділяти формуванню вміння розрізняти історичні факти, особисті спогади, оцінки та припущення.
- **Які формати використовувати.** Для учнів середньої школи доречними будуть дослідження життєвих історій випускників і мешканців громади, робота з фотографіями, листами та спогадами, створення тематичних виставок, карт пам'яті, шкільних подкастів і цифрових архівів.

*Наприклад, учні можуть **дослідити історію людини, на честь якої названо вулицю в їхній громаді**. Під час роботи вони з'ясовують, ким була ця людина, які події вплинули на її життєвий шлях, за які вчинки чи заслуги громада вирішила вшанувати її пам'ять та як ця історія пов'язана з історією України.*

Старша школа (10–11/12 класи)

Старшокласники мають ширші можливості для аналізу історичних процесів, суспільних рішень та етичних питань. Вони можуть досліджувати механізми формування колективної пам'яті, особливості осмислення минулого різними спільнотами та значення практик вшанування пам'яті для сучасного суспільства.

- **Про що говорити.** Варто розглядати питання історичної відповідальності, справедливості, прав людини, впливу пропаганди на сприйняття минулого, політики пам'яті та деколонізації. Окрему увагу доцільно приділяти ролі особистості й суспільства у збереженні історичної пам'яті та формуванні ставлення до подій минулого.
- **Як говорити.** Важливо створювати умови для аргументованих дискусій, критичного аналізу історичних джерел та обговорення складних етичних питань. Слід заохочувати учнів формулювати власні висновки на основі

перевірених фактів, поважати різні погляди та дотримуватися принципів поваги до людської гідності.

- **Які формати використовувати.** Для старшокласників доречними будуть дослідницькі проєкти, аналіз історичних документів і свідчень, усноісторичні дослідження за умови належної підготовки, тематичні дискусії, створення документальних матеріалів та розроблення власних ініціатив зі вшанування пам'яті.

*Наприклад, старшокласники можуть дослідити, **як змінювалися підходи до вшанування історичних подій у їхній громаді після 2014 року та початку повномасштабного вторгнення у 2022 році**. У межах такого дослідження учні можуть проаналізувати перейменування вулиць, появу нових меморіальних просторів, відповідні рішення органів місцевого самоврядування та ставлення мешканців до цих змін. Результатом роботи може стати аналітичний матеріал або обґрунтована учнівська пропозиція щодо розвитку практик вшанування пам'яті у громаді.*

***Нотатка психолога.** У розмовах із дітьми про смерть і втрату **важливо використовувати зрозумілі, конкретні та відповідні віку формулювання**. Особливо це стосується молодших школярів, для яких вислови «заснув назавжди» або «пішов від нас» можуть бути незрозумілими чи викликати страх. Краще сказати прямо й делікатно: «Ця людина загинула під час війни. Це означає, що вона померла й більше не повернеться». Додаткові подробиці варто пояснювати відповідно до запитань дитини та її готовності їх почути.*

У роботі з підлітками важливо створювати простір для обговорення складних питань, сумнівів і різних емоційних реакцій. Розмови про війну та втрату можуть викликати сум, гнів, тривогу, розгубленість або інші переживання. Не варто очікувати від усіх однакових почуттів чи способів їх вираження, оцінювати реакції учнів або вимагати від них особистих висловлювань.

Незалежно від віку, важливо не перетворювати такі розмови на перевірку емоцій чи особистого досвіду дітей. Учні повинні мати можливість ставити запитання, висловлювати власні думки або утримуватися від обговорення чутливих тем. Якщо розмова

викликає сильні переживання, педагог має бути готовим запропонувати підтримку та за потреби залучити практичного психолога.

2. Готуйте учнів до складних тем

Перед переглядом документальних матеріалів, зустрічами зі свідками подій, відвідуванням меморіальних просторів чи обговоренням особистих історій важливо **заздалегідь пояснити учням мету, зміст і формат запланованої діяльності**. Така підготовка допомагає дітям краще розуміти, що відбуватиметься, налаштуватися на сприйняття інформації та обрати прийнятний для себе спосіб участі.

Особливу увагу слід приділяти матеріалам, які містять згадки про насильство, загибель або інші травматичні події. Учнів варто завчасно попереджати про можливий емоційно складний зміст, уникати надмірно деталізованих описів і зображень насильства, а також передбачати альтернативні форми участі. **Важливо, щоб діти знали про можливість поставити запитання, зробити перерву або відмовитися від окремої активності без необхідності пояснювати причини**.

*Наприклад, перед **обговоренням свідчень людей, які пережили окупацію,** педагог може звернутися до учнів із такими словами: «Сьогодні ми говоритимемо про людей, які пережили окупацію. У їхніх історіях є розповіді про складні події та втрати. Якщо у вас виникнуть запитання, ви зможете їх поставити. Якщо відчуєте, що вам складно слухати або потрібна перерва, повідомте мені. Ми також можемо домовитися про інший спосіб участі в цій роботі».*

3. Допомагайте осмислювати, а не відтворювати емоції

Мета розмов про пам’ять полягає насамперед у тому, щоб допомогти учням зрозуміти значення історичних подій, життєвих історій та людських вчинків, осмислити їхній зв’язок із

сьогоденням. Важливо не очікувати від дітей певних емоційних реакцій, а **створювати умови для роздумів, обговорення та формування власного ставлення до почутого**. Для цього доцільно використовувати відкриті запитання, які спонукають до аналізу та осмислення інформації. Наприклад: «Що нового ви дізналися про цю людину чи подію?», «Які вчинки або рішення здаються вам важливими?», «Що допомагає нам зберігати пам'ять про людей?», «Як можна розповісти цю історію тим, хто про неї ще не знає?». Такі запитання дають учням можливість висловлювати власні думки, обмінюватися поглядами та формувати розуміння подій без необхідності публічно розповідати про особисті переживання.

Нотатка психолога. *Діти можуть по-різному реагувати на складні теми: мовчати, ставити багато запитань, сумувати, відволікатися або навіть сміятися через хвилювання. Зовнішні прояви не завжди відображають справжні переживання дитини, тому не варто робити висновки про її ставлення до події лише на підставі поведінки.*

*Важливо не оцінювати щирість почуттів учнів, не вимагати від них демонстрації суму чи співчуття та не порівнювати їхні емоційні реакції. Завдання педагога — **підтримувати атмосферу поваги**, у якій кожен може осмислювати почуте у власний спосіб, не відчуваючи тиску чи необхідності відповідати очікуванням інших.*

4. Відповідайте на складні запитання чесно

Під час обговорення війни, загибелі та втрат діти можуть ставити запитання, на які немає простих і однозначних відповідей: «Чому загинула саме ця людина?», «Чому війна триває?», «Чи повернуться всі, хто зараз на війні?». Такі запитання потребують від педагога не лише знань, а й уважного та чутливого ставлення до переживань учнів.

Важливо відповідати чесно, враховуючи вік дитини, не уникати складних тем і водночас не створювати хибного відчуття визначеності. Якщо педагог не знає відповіді, варто відкрито це визнати. Наприклад: «Це складне запитання. Я не знаю точної відповіді, але ми можемо разом пошукати інформацію або поговорити про те, що нам уже відомо». Такий

підхід допомагає зберігати довіру та показує, що не на всі запитання можна відповісти одразу.

Якщо запитання стосується особистої безпеки, доцільно зосередитися на конкретних заходах, яких вживають дорослі та заклад освіти для захисту дітей. Важливо пояснювати, як діяти в небезпечних ситуаціях, до кого можна звернутися по допомогу, та уникати обіцянок, які неможливо гарантувати.

***Нотатка психолога**. За складними запитаннями дитини може стояти не лише прагнення отримати інформацію, а й потреба в емоційній підтримці, відчутті безпеки чи розумінні того, що відбувається. Тому іноді важливо не поспішати з відповіддю, а **спочатку уточнити, що саме хвилює дитину**. Наприклад: «Що саме тебе зараз найбільше турбує?» або «Ти хочеш поговорити про це детальніше?».*

Якщо запитання пов'язане з особистими страхами, втратами чи переживаннями, варто запропонувати дитині можливість індивідуальної розмови, не спонукаючи її розкривати особисті обставини перед класом. При цьому важливо поважати її готовність до спілкування та за потреби залучати практичного психолога.

5. Завершуйте розмови з відчуттям опори

Після обговорення складних подій важливо дати учням можливість осмислити почуте, поставити запитання та поступово повернутися до звичної навчальної діяльності. Завершення такої розмови не обов'язково має супроводжуватися позитивними висновками чи спробами змінити емоційний стан дітей. Натомість важливо допомогти їм зрозуміти, що різні почуття у відповідь на складні теми є природними, а за потреби вони можуть розраховувати на підтримку дорослих.

Для завершення обговорення можна запропонувати учням поділитися думкою, яка здалася їм важливою, записати запитання, що залишилося без відповіді, або поміркувати над тим, як можна зберегти пам'ять про людину чи подію. Такі завдання допомагають підсумувати розмову, зосередитися на її змісті та сформувати власні висновки. Водночас **важливо залишати учням можливість самостійно обирати спосіб участі**, не вимагаючи публічного висловлення особистих переживань.

Нотатка психолога. *Після емоційно складної розмови деяким дітям може бути непросто одразу повернутися до навчальної діяльності. У таких випадках корисно допомогти їм* ***зосередитися на теперішньому моменті*** *через коротку перерву, звичні дії або спокійне індивідуальне завдання. Передбачуваність подальших дій та повернення до знайомого розпорядку можуть сприяти відновленню відчуття стабільності.*

Важливо ***звертати увагу на індивідуальні реакції учнів****, особливо якщо дитина демонструє виражене емоційне напруження, тривале пригнічення або помітні зміни в поведінці. У таких ситуаціях насамперед варто забезпечити спокійну, уважну взаємодію, з'ясувати актуальні потреби дитини та визначити, яка підтримка буде для неї доречною.*

Розмови про війну, втрату та пам'ять мають сприяти не лише засвоєнню історичних фактів, а й осмисленню людських вчинків, цінностей та спільного досвіду. Завдання педагога полягає у **створенні умов для правдивого й чутливого обговорення**, у якому учні можуть ставити запитання, формувати власні судження, виявляти різні емоційні реакції та відчувати повагу до особистого досвіду й переживань.

2.4. Практики вшанування пам'яті у школі

Школа може зберігати та вшановувати пам’ять у різний спосіб: через щоденні ритуали, пам’ятні події, меморіальні простори, дослідження особистих історій, навчальні проєкти та спільні ініціативи. Кожна з цих практик має власне призначення, а їх поєднання допомагає підтримувати зв’язок між минулим, сьогоденням і майбутнім.

Обираючи відповідні форми роботи, важливо враховувати історію та досвід шкільної спільноти, вікові особливості учнів, наявні ресурси й потреби людей, яких безпосередньо стосується вшанування пам’яті. При цьому значення має не кількість заходів, а їхній зміст, доречність і послідовність.

Розглянемо основні практики, які заклади освіти можуть використовувати та адаптувати до власних умов і потреб.

1. Хвилина мовчання

Загальнонаціональна хвилина мовчання о 9:00 є щоденною практикою вшанування пам’яті загиблих унаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. У шкільному середовищі вона може стати сталим ритуалом, який об’єднує учасників освітнього процесу навколо збереження спільної пам’яті.

Для організації хвилини мовчання важливо визначити зрозумілий порядок її проведення з урахуванням розкладу занять, безпекових умов та особливостей організації освітнього процесу, зокрема під час перебування в укритті. Учням варто пояснювати, кого вшановують під час цього ритуалу, чому він відбувається щодня та яке значення має для суспільства. Особливої уваги потребують молодші школярі, яким зміст хвилини мовчання слід розкривати поступово, використовуючи доступні віку пояснення.

Важливо **періодично повертатися до обговорення значення хвилини мовчання**, щоб її проведення не перетворювалося на формальну дію. При цьому необхідно враховувати вікові особливості та емоційний стан дітей, не вимагати від них певних почуттів чи їх зовнішнього прояву. Усвідомлене ставлення до хвилини мовчання формується через розуміння її змісту, а не через контроль або оцінювання емоційних реакцій учнів.

2. Меморіальні простори

Куточки пам'яті, меморіальні дошки, алеї, шкільні музеї та виставки дають можливість зберігати історії людей і важливих подій у просторі закладу освіти. Вони можуть бути постійними або тимчасовими, присвячуватися окремим особистостям, групам людей чи подіям, що мають особливе значення для школи та громади.

Створення меморіального простору варто розпочинати з визначення його мети, змісту та основної аудиторії. Важливо **подбати про достовірність представленої інформації**, а використання особистих фотографій, документів і спогадів узгоджувати з родинами та іншими особами, які мають відповідні права. Доцільно доповнювати імена й фотографії біографічними відомостями, розповідями про захоплення, переконання та вчинки людей, щоб зберігати пам'ять не лише про обставини їхньої загибелі, а й про життя.

До дослідження історій та підготовки матеріалів можна залучати учнів відповідно до їхнього віку та інтересів. Водночас необхідно заздалегідь визначити відповідальних за догляд, оновлення інформації та збереження експозиції.

Особливого значення набуває **вибір місця розташування меморіального простору**, адже він стає частиною повсякденного середовища дітей. Варто враховувати, як його зміст і візуальне оформлення сприйматимуть учні різного віку, зокрема ті, хто має особистий досвід втрати. Особливо уважно слід підходити до облаштування меморіалів у місцях постійного перебування молодших школярів.

3. Пам’ятні дати та спільні події

Державні пам’ятні дати, річниці важливих історичних подій та дні вшанування, значущі для шкільної спільноти, дають можливість звертатися до минулого, осмислювати його вплив на сьогодення та передавати історичний досвід наступним поколінням.

Підготовку таких подій варто розпочинати з **визначення їхньої мети та основної теми**. Залежно від віку учнів і змісту заходу це можуть бути тематичні уроки, зустрічі, виставки, дослідницькі проєкти, спільні обговорення або пам’ятні церемонії. Важливо поєднувати історичні факти з життєвими історіями конкретних людей, допомагаючи учням зрозуміти значення подій та їхні наслідки для суспільства.

Учнів доцільно залучати до підготовки змісту, пошуку й опрацювання джерел, добору матеріалів та представлення результатів. Під час проведення заходів варто передбачати можливості для запитань, обміну думками й осмислення почутого.

Урочистість не повинна замінювати змістовність вшанування. Надмірна драматизація, використання шокувальних матеріалів або спонукання дітей до демонстрації певних емоцій можуть перешкоджати осмисленню подій. Натомість **важливо створювати умови для усвідомленої участі та формування особистого ставлення до історичного досвіду**.

4. Особисті історії та шкільні архіви

Життєві історії випускників, педагогів, захисників і захисниць України, мешканців громади допомагають учням осмислювати історичні події через досвід конкретних людей. **Школа може збирати спогади, фотографії, листи, документи й усні свідчення**, створюючи на їхній основі архіви, виставки, подкасти та дослідницькі проєкти.

Організація такої роботи потребує визначення мети збирання матеріалів, способів їх збереження та подальшого

використання. Важливо отримувати належну згоду на запис, обробку й оприлюднення особистої інформації, фіксувати походження матеріалів та дотримуватися домовленостей щодо доступу до них. Це особливо актуально під час роботи з фотографіями, листуванням, особистими свідченнями та історіями людей, які пережили травматичні події.

Якщо до збирання спогадів залучаються учні, їх необхідно підготувати до проведення інтерв'ю, навчити формулювати відкриті запитання, перевіряти факти та поважати особисті межі співрозмовників. Людина, яка ділиться власною історією, повинна мати можливість не відповідати на окремі запитання, перервати розмову або визначити, які матеріали можуть бути оприлюднені. Особливо обережно слід підходити до збирання свідчень про війну, загибель, окупацію та інші травматичні події.

Важливо зберігати багатогранність людських історій, розповідаючи не лише про випробування чи обставини загибелі, а й про життя людини, її стосунки, інтереси, переконання, досягнення та вчинки. Такий підхід допомагає формувати більш повне уявлення про особистість і значення її досвіду для інших.

5. Учнівські ініціативи

Залучення учнів до розроблення та реалізації ініціатив зі вшанування пам'яті сприяє розвитку відповідальності, самостійності та усвідомленню власної ролі у збереженні історії школи й громади. Особливу цінність мають проєкти, у яких діти та підлітки можуть не лише виконувати запропоновані дорослими завдання, а й впливати на зміст діяльності та ухвалювати рішення.

Такими ініціативами можуть бути дослідження місцевої історії, створення цифрових архівів, тематичних виставок, аудіогідів, документальних матеріалів, розроблення нових шкільних традицій або проєктів зі збереження пам'яті про випускників і педагогів.

Роботу доцільно розпочинати з обговорення історій і подій, які учні вважають важливими для дослідження та вшанування. Педагог допомагає сформулювати мету, оцінити наявні ресурси, визначити послідовність дій та обрати прийнятний формат

представлення результатів. При цьому учням варто надавати реальну можливість пропонувати ідеї, обговорювати альтернативи та брати участь в ухваленні рішень.

Важливо забезпечувати педагогічний супровід, особливо під час роботи з особистими історіями, документами та свідченнями про складні події. Після завершення проєкту доцільно обговорити з учасниками, що нового вони дізналися, які висновки зробили та яке значення має виконана робота.

Самостійність учнів має поєднуватися з відповідальністю дорослих за безпеку та етичність діяльності. Обсяг завдань і повноважень дітей повинен відповідати їхньому віку, досвіду та можливостям, а взаємодія з родинами й опрацювання чутливої інформації потребують належного супроводу.

6. Вшанування пам'яті через волонтерство та громадські ініціативи

Пам'ять про людей може зберігатися не лише у спогадах, символах чи меморіальних просторах, а й у справах, які продовжують важливі для них цінності та починання. Волонтерські й громадські ініціативи допомагають учням усвідомлювати зв'язок між вшануванням пам'яті, громадянською відповідальністю та турботою про інших.

Зміст таких ініціатив може бути пов'язаний із життям, захопленнями чи діяльністю людини, пам'ять якої прагне зберегти школа.

*Наприклад, якщо **загиблий випускник** любив тварин, шкільна спільнота може започаткувати щорічну акцію допомоги притулку. Якщо захоплювався спортом — організувати спортивний захід у його пам'ять. Продовженням важливої для людини справи також можуть стати поповнення шкільної бібліотеки, підтримка мистецького гуртка, розвиток спортивного простору або започаткування освітньої стипендії.*

Окремим напрямом може бути **турбота про місця пам'яті**, зокрема догляд за меморіальними просторами, упорядкування прилеглих територій та дослідження історій людей, яким вони присвячені. До пам'ятних дат школа може організовувати спільні

корисні справи: допомогу людям старшого віку, збирання книжок, екологічні акції чи інші заходи, що відповідають актуальним потребам громади.

У співпраці з профільними організаціями можливе також **долучення до ініціатив на підтримку родин загиблих, ветеранів і ветеранок**. Такі заходи мають ґрунтуватися на реальних потребах людей, повазі до їхньої приватності та попередньому узгодженні прийнятних форм допомоги.

Планування волонтерської діяльності варто розпочинати з обговорення її мети та зв'язку з історією людини або події, якій вона присвячена. **Важливо залучати учнів до вибору посильних завдань, а за потреби** — співпрацювати з організаціями, що мають відповідний досвід. Якщо ініціатива пов'язана з пам'яттю про конкретну людину, її задум доцільно попередньо обговорити з родиною. Після завершення діяльності варто осмислити разом з учнями її результати та значення.

Участь у волонтерських ініціативах має бути добровільною, безпечною та відповідати віковим можливостям дітей. Організація діяльності, взаємодія з отримувачами допомоги та забезпечення прозорості збору коштів належать до відповідальності дорослих. **Важливо також пам'ятати, що цінність такої роботи визначається не масштабом проведеної акції, а її змістом, доречністю та реальною користю**.

7. Інші форми вшанування пам'яті

Окрім зазначених практик, школи можуть використовувати інші форми збереження та вшанування пам'яті, адаптуючи їх до власної історії, освітнього середовища, віку учнів і наявних ресурсів.

Живі меморіали

Висадження дерев, створення садів або зелених просторів, присвячених пам'яті окремих людей чи важливих подій. Учні можуть долучатися до дослідження відповідних історій, облаштування території та подальшого догляду за насадженнями.

Стіл пам’яті

Символічно залишене місце за столом, присвячене людині, яка загинула. Така композиція може містити фотографію, коротку біографію та матеріали, що розповідають про її життя. Зміст і спосіб представлення цієї практики потребують особливо уважного ставлення до віку учнів та переживань близьких загиблого.

Мистецькі проєкти пам’яті

Створення інсталяцій, тематичних виставок, книжок, аудіоісторій або колективних художніх робіт на основі досліджених подій і людських історій. Такі форми дають змогу поєднувати пізнавальну діяльність із творчим осмисленням минулого.

Мапи пам’яті

Дослідження місць у громаді, пов’язаних із визначними подіями та людьми. Результатом можуть стати інтерактивні мапи, тематичні маршрути або аудіогіди, які допомагатимуть учням і мешканцям краще пізнавати місцеву історію.

Дні добрих справ

Спільні ініціативи, присвячені пам’ятним датам або конкретним людям. Їхній зміст може щороку змінюватися відповідно до потреб громади, зберігаючи зв’язок із цінностями та історіями, які школа прагне вшанувати.

Міжшкільні проєкти

Спільні дослідження, обмін історичними матеріалами, створення цифрових виставок та інших інформаційних ресурсів за участю закладів освіти з різних громад. Особливого значення такі ініціативи можуть набувати для шкіл, які через війну

втратили звичне освітнє середовище, були переміщені або продовжують працювати дистанційно. Вони допомагають підтримувати зв'язки між учасниками освітнього процесу та зберігати історію шкільних спільнот.

Незалежно від обраної форми, визначальними залишаються ***зміст вшанування, повага до людської гідності, врахування потреб учасників та усвідомлена участь шкільної спільноти****. Практики пам'яті мають не лише нагадувати про минуле, а й допомагати осмислювати його значення для сучасного та майбутніх поколінь.*

Досвід, який надихає: українські та міжнародні практики пам'ятування

«Гай дитячих снів» (Україна)

Ініціатива зі створення живого меморіалу на згадку про дітей, загиблих унаслідок російської агресії. Висаджені дерева стають символами пам'яті, а догляд за ними — способом її збереження.

Детальніше: «Гай дитячих снів».

«Стіл пам'яті» (Україна)

Всеукраїнська ініціатива до Дня пам'яті захисників України, 29 серпня. Учасники сервірують символічне місце за столом на згадку про загиблих захисників і захисниць, доповнюючи його іменами та особистими історіями.

Детальніше: Платформа пам'яті «Меморіал».

9/11 Day of Service and Remembrance (США)

Щорічна ініціатива, присвячена пам'яті жертв терактів 11 вересня 2001 року. Учасники долучаються до волонтерства, допомоги людям і громадських проєктів, перетворюючи день пам'яті на день суспільно корисних справ.

Детальніше: AmeriCorps — 9/11 Day of Service.

80 Candles for 80 Years (Велика Британія)

Ініціатива Holocaust Memorial Day Trust до 80-річчя визволення Аушвіца. Учасники досліджували історії людей і спільнот, які постраждали від Голокосту та геноцидів, і створювали символічні свічники, присвячені їхній пам'яті. Приклад поєднання історичного дослідження, творчості та особистого осмислення.

Детальніше: Holocaust Memorial Day Trust — 80 Candles.

Отже, різні форми вшанування пам'яті можуть доповнювати одна одну, забезпечуючи послідовність і змістовну єдність роботи школи.

*Наприклад, до **Дня пам'яті захисників України** учні можуть дослідити життєві історії загиблих випускників, підготувати тематичну виставку, обговорити зібрані матеріали під час навчальних занять, а згодом долучити їх до шкільного архіву. Так окрема пам'ятна дата стає нагодою для тривалішої діяльності, що поєднує дослідження, осмислення та збереження людських історій.*

Такий підхід дає змогу поступово поглиблювати розуміння історичних подій, повертатися до важливих тем і залучати до спільної роботи різні покоління шкільної спільноти.

Цінність практик вшанування пам'яті визначається передусім їхнім змістом, доречністю та значенням для людей, а не масштабом чи кількістю проведених заходів. Навіть невелика ініціатива може мати тривале значення, якщо вона ґрунтується на достовірних історіях, повазі до людської гідності та усвідомленій участі учнів, педагогів і родин.

2.5. Пам’ятування з урахуванням досвіду шкільної спільноти

Для багатьох українських шкіл вшанування пам’яті безпосередньо пов’язане з особистими історіями учнів, педагогів, випускників та їхніх родин. Це можуть бути загибель близьких, втрата друзів і колег, перебування рідних у полоні, зникнення безвісти, досвід окупації та вимушеного переміщення.

За таких обставин школа є не лише простором збереження спільної пам’яті, а й середовищем повсякденного життя людей, які переживають втрати, невизначеність та інші складні життєві обставини. Тому рішення щодо вшанування мають ухвалюватися з особливою увагою до людської гідності, приватності, емоційної безпеки та індивідуальних потреб учасників освітнього процесу.

Різні ситуації потребують відповідних підходів до організації вшанування пам’яті, взаємодії з родинами та підтримки шкільної спільноти. Розглянемо основні з них та особливості, які важливо враховувати під час ухвалення рішень.

1. Якщо загинув учень / учениця, педагог / педагогиня або випускник / випускниця школи

Загибель людини, пов’язаної зі школою, може глибоко вплинути на спільноту. Для одних це втрата близького друга, подруги чи колеги, для інших — історія людини, яку вони знали лише за розповідями.

Школа може вшанувати пам’ять загиблої людини через спільну зустріч, розповідь про її життя, створення меморіального простору, архіву або започаткування щорічної пам’ятної події чи ініціативи, пов’язаної з її цінностями та захопленнями. Важливо, щоб спосіб вшанування відповідав історії людини та враховував позицію її близьких.

Практичні рекомендації:

- Перш ніж публічно повідомляти про загибель, переконайтеся у достовірності інформації та узгодьте комунікацію з родиною.
- Обговоріть із близькими, які матеріали та відомості про людину можна використовувати, чи бажають вони долучатися до заходів.
- Розповідайте про людину через її життя: інтереси, стосунки, мрії, досягнення, переконання та вчинки.
- Якщо загиблий був учнем або працівником школи, продумайте, як повідомити про втрату людям, які знали його особисто, та яку підтримку їм запропонувати.
- Передбачте можливість різних способів участі у вшануванні, зокрема індивідуального або дистанційного.

Нотатка психолога. *Після загибелі людини, яку учні знали особисто, їхні реакції можуть суттєво відрізнятися. Хтось прагнутиме говорити про втрату, ділитися спогадами та почуттями, інші потребуватимуть усамітнення або повернення до звичного розпорядку дня. Такі відмінності є природними й не свідчать про глибину переживань чи ставлення до загиблої людини.*

Важливо забезпечити можливість отримати підтримку, поважати особисті межі та не спонукати учнів до публічного висловлення почуттів. Якщо загибель сталася нещодавно, рішення щодо створення постійних меморіальних об'єктів або започаткування нових традицій варто ухвалювати виважено, з урахуванням емоційного стану учасників освітнього процесу та побажань родини. Необхідно розрізняти своєчасне вшанування пам'яті та довгострокові рішення, які потребують обговорення й узгодження.

2. Як говорити про зниклих безвісти та полонених

Серед учнів і педагогів можуть бути люди, чиї близькі зникли безвісти або перебувають у полоні. Для їхніх родин повсякденне життя часто пов'язане з тривалим очікуванням, невизначеністю та пошуком інформації.

У психології для опису ситуацій, коли людина фізично відсутня, а її доля залишається невідомою, використовують поняття **невизначеної втрати** (*ambiguous loss*), під час якої члени родини можуть одночасно переживати страх, надію, виснаження та потребу продовжувати повсякденне життя.

Школі важливо розрізняти пам'ятування про загиблих і підтримку людей, рідні яких перебувають у полоні чи зникли безвісти. Ці ситуації потребують різних підходів до організації заходів, публічної комунікації та взаємодії з родинами.

Практичні рекомендації:

- Використовуйте точні формулювання відповідно до підтвердженого статусу людини: «зниклий безвісти», «перебуває в полоні». Уникайте припущень щодо її долі та не включайте таких людей до меморіалів загиблих без достовірного підтвердження смерті.
- Якщо школа створює інформаційні стенди, тематичні виставки або проводить акції підтримки зниклих безвісти та полонених, чітко відокремлюйте їх від практик вшанування загиблих.
- Узгоджуйте з родинами публікацію імен, фотографій, обставин зникнення та інших особистих відомостей. Враховуйте вимоги щодо захисту персональних даних і можливі безпекові ризики.
- Підтримуйте контакт із близькими, пропонуючи допомогу відповідно до їхніх потреб, без очікувань, що вони регулярно повідомлятимуть новини чи ділитимуться подробицями.
- Якщо в школі навчається дитина, чий близький зник безвісти або перебуває в полоні, узгодьте з нею та її законними представниками, хто зі шкільних працівників

має бути поінформований про ситуацію і яку підтримку може забезпечити заклад освіти.

- У розмовах із дитиною визнавайте невизначеність, не створюючи необґрунтованих очікувань. Якщо вона запитує, коли повернеться близька людина, можна відповісти: «Зараз ми не знаємо, коли твій тато повернеться. Якщо тобі буде потрібна допомога або ти захочеш поговорити, можеш до мене звернутися».
- Уважно ставтеся до переживань дитини, не оцінюючи їх і не намагаючись переконати її відчувати щось інше. Наприклад: «Я розумію, що ти чекаєш на новини. Якщо захочеш поговорити, я готова тебе вислухати» або «Ти можеш сумувати, злитися, сподіватися чи відчувати різні почуття. Про все це можна говорити».
- Уникайте запевнень на кшталт «Він точно скоро повернеться», які не мають достовірних підстав, а також припущень про загибель людини за відсутності підтвердженої інформації.

Нотатка психолога. *Невизначена втрата є особливим психологічним досвідом, оскільки відсутність достовірної інформації про долю близької людини ускладнює осмислення ситуації та пристосування до змінених життєвих обставин. Надія на повернення може співіснувати зі страхом, тривогою, гнівом, виснаженням та іншими суперечливими почуттями. Такі реакції не варто оцінювати як неправильні чи намагатися змінити шляхом переконування.*

Важливо не спонукати дитину до прийняття певних висновків щодо долі близького та не пов'язувати її психологічне благополуччя з необхідністю відмовитися від надії. Підтримка має бути спрямована на зміцнення відчуття безпеки, передбачуваності та можливості впливати на доступні аспекти власного життя.

Особливого значення набуває **збереження звичного ритму життя дитини, її соціальних зв'язків та можливостей для навчання, спілкування і відпочинку**. Важливо, щоб переживання невизначеності не ставало визначальною характеристикою дитини в очах педагогів та однокласників. Вона

має залишатися повноцінним учасником шкільного життя без постійного нагадування про обставини своєї родини або очікувань певної поведінки.

Практики очікування, надії та солідарності

Шкільна спільнота може підтримувати родини зниклих безвісти та полонених через символічні простори, освітні й громадські ініціативи. Їхнє призначення — нагадувати про людей, на повернення яких чекають, зберігати зв'язок із ними та проявляти солідарність із близькими.

Можливі практики:

- **Лавка очікування**. У шкільному дворі або спільному просторі можна облаштувати лавку з написом «Чекаємо на повернення» чи «Тут є місце для тих, на кого чекаємо». Вона може бути місцем підтримки та нагадування про відсутніх.
- **Простір надії**. Окремий стенд або цифрова сторінка можуть розповідати про людей, які перебувають у полоні чи зникли безвісти. За згодою родин тут можна розміщувати імена, фотографії та історії. Інформацію потрібно регулярно перевіряти й оновлювати.
- **Освітні ініціативи**. Тематичні заняття про міжнародне гуманітарне право, права військовополонених, діяльність гуманітарних організацій та підтримку родин зниклих безвісти й полонених допомагають учням зрозуміти правові та гуманітарні аспекти цих ситуацій, усвідомити відповідальність держави й міжнародної спільноти за захист прав людини, а також значення суспільної солідарності з тими, хто живе в умовах невизначеності.
- **Спільні ініціативи підтримки**. Школа може співпрацювати з родинними об'єднаннями та громадськими організаціями, допомагати проводити інформаційні заходи або долучатися до практичної допомоги відповідно до потреб родин.

Ініціативи варто планувати разом із родинами та враховувати їхнє ставлення до публічності. Для одних символічний простір може бути джерелом підтримки, для інших — щоденним нагадуванням про болісну невизначеність. Особливо уважно слід обирати розташування таких об'єктів у школі.

Важливо також передбачити, як змінюватиметься простір після появи нової інформації про долю людини. Повернення з полону, підтвердження загибелі або інші обставини потребують делікатного перегляду матеріалів у співпраці з родиною.

3. Якщо серед учнів є діти з досвідом окупації або вимушеного переміщення

У шкільній спільноті можуть навчатися діти, які пережили окупацію, втратили дім, були змушені переїхати або тривалий час навчалися дистанційно через безпекові обставини. Для них розмови про війну, рідні міста, зруйновані школи та пам'ятні дати можуть мати особисте значення.

Практичні рекомендації:

- Пояснюйте історичні події, враховуючи, що частина учнів могла пережити їх безпосередньо.
- Уникайте запитань, які спонукають дітей публічно розповідати про травматичний досвід.
- Давайте можливість долучатися до дослідження історії рідного краю чи громади в різних форматах.
- Підтримуйте зв'язок із культурною та історичною спадщиною тимчасово окупованих територій України.
- Пам'ятайте, що діти можуть мати різні почуття щодо свого дому, переїзду та повернення.

Нотатка психолога. *Особистий досвід дитини не повинен ставати навчальним матеріалом без її добровільної згоди. Навіть якщо розповідь може бути цінною для класу, право дитини на приватність і психологічну безпеку має пріоритет.*

4. Як взаємодіяти з родинами

Родини загиблих, зниклих безвісти, полонених та людей, чиї історії школа прагне зберегти або представити, відіграють важливу роль у визначенні змісту та форм відповідних ініціатив. Водночас кожна родина має власний досвід, потреби й уявлення про прийнятні способи участі, які необхідно враховувати під час планування та проведення заходів.

Практичні рекомендації:

- Заздалегідь поясніть родинам мету запланованої ініціативи, її зміст і можливі форми долучення.
- Узгоджуйте використання особистих історій, фотографій, відеозаписів та інших матеріалів, зокрема способи їх представлення й подальшого збереження.
- Поважайте право родини відмовитися від участі, обмежити публічність або змінити своє рішення.
- Не пропонуйте членам родин несподівано виступати перед аудиторією чи ділитися особистими спогадами під час заходів.
- За бажанням родини підтримуйте з нею зв'язок і після завершення події, інформуйте про подальші ініціативи та можливості участі.

Варто враховувати, що погляди членів однієї родини на способи збереження та представлення особистої історії можуть відрізнятися. У таких ситуаціях ***школа має дотримуватися нейтральної позиції щодо сімейних розбіжностей****, не втручатися в особисті стосунки та ухвалювати рішення щодо використання матеріалів лише за наявності необхідних погоджень.*

Вшанування пам'яті, пов'язане з особистим досвідом учасників шкільної спільноти, потребує особливої уваги до людської гідності, достовірності інформації, добровільності участі та індивідуальних потреб людей. **Школа може зберігати пам'ять про загиблих, досліджувати історії тих, хто пережив війну, та**

проявляти солідарність із родинами зниклих безвісти й полонених. Водночас кожна із цих ситуацій потребує відповідних підходів, які враховують її особливості та не допускають ототожнення різного людського досвіду.

2.6. Оцінювання змістовності та доречності практик пам’ятування

Після проведення пам’ятної події, створення меморіального простору чи започаткування нової традиції важливо проаналізувати результати та співвіднести їх із початковою метою. Це допомагає визначити, наскільки обрані форми роботи відповідали потребам шкільної спільноти, що вдалося реалізувати та які аспекти потребують удосконалення.

Оцінювання має враховувати не лише організаційні результати, а й зміст проведеної роботи, досвід учасників та її значення для шкільного середовища. Важливо з’ясувати, **чи сприяла обрана практика глибшому розумінню історії людини або події**, чи були враховані потреби учасників та чи виникли можливості для подальшого збереження й осмислення пам’яті.

Для такого аналізу доцільно послідовно розглянути кілька основних аспектів, які допоможуть оцінити проведену роботу та визначити напрями її подальшого вдосконалення.

1. Поверніться до початкової мети

Після завершення ініціативи **обговоріть зі шкільною командою**:

- Що саме ми прагнули зберегти в пам’яті?
- Які знання, історії чи цінності хотіли передати?
- Чи допоміг обраний формат досягти цієї мети?
- Що учасники змогли дізнатися, зрозуміти або осмислити?

*Наприклад, якщо школа створила **меморіальний стенд**, варто з’ясувати, чи допомагає він дізнатися про життя людей, яким присвячений, чи містить достовірну інформацію та чи зрозумілий учням.*

2. Зберіть зворотний зв’язок

Учні, педагоги та родини можуть по-різному сприймати заходи, меморіальні простори, навчальні проєкти та інші форми вшанування пам’яті. Зворотний зв’язок допомагає з’ясувати, наскільки їхній зміст і способи реалізації відповідали очікуванням та потребам учасників, що було найбільш значущим і які аспекти потребують удосконалення.

Для отримання зворотного зв’язку можна використовувати короткі анонімні опитування, обговорення в учнівському самоврядуванні, зустрічі з педагогами або індивідуальні розмови з представниками родин. Важливо **добирати способи оцінювання** відповідно до характеру проведеної діяльності, забезпечувати добровільність участі та не вимагати від учасників публічного висловлення особистих переживань..

Приклади запитань для учнів:

- Що нового ти дізнався або дізналася?
- Що допомогло краще зрозуміти історію людини чи події?
- Чи було зрозуміло, навіщо проводили цю ініціативу?
- Що ти запропонував би або запропонувала б змінити наступного разу?

Відповіді на ці запитання варто використовувати для вдосконалення практик, заходів, а не для оцінювання особистих почуттів або ставлення дітей до пам’ятування.

3. Оцініть, наскільки практика була чутливою до потреб учасників

Важливо проаналізувати, чи були створені умови для безпечної та добровільної участі, особливо якщо ініціатива стосувалася загибелі, полону, зникнення безвісти або інших складних подій.

Запитання для шкільної педагогічної команди:

- Чи були учасники заздалегідь поінформовані про зміст і формат запланованої діяльності?
- Чи мали вони можливість обрати прийнятний для себе спосіб участі?
- Чи врахували ми позицію родин, чиї особисті історії та матеріали використовували?
- Чи знали учні, педагоги та інші учасники, до кого можна звернутися по емоційну або психологічну підтримку, якщо зміст заходу викликав складні переживання?
- Чи виникали ситуації, які потребують додаткової уваги або змін у подальшій роботі?

***Нотатка психолога**. Сильні емоції під час вшанування пам'яті самі по собі не свідчать про недоречність обраної форми роботи. Сум, сльози, мовчання, хвилювання або інші емоційні реакції можуть бути природним відгуком на особисто значущий зміст.*

Під час оцінювання важливо розрізняти емоційну залученість і психологічний дискомфорт, пов'язаний з організацією чи змістом діяльності. Особливої уваги потребують ситуації, коли учасники відчували тиск, не мали можливості відмовитися від окремих активностей, стикалися з несподіваним травматичним змістом або залишалися без належної підтримки в разі сильного емоційного напруження. Саме такі обставини мають ставати підставою для перегляду підходів до організації подальших заходів.

4. Визначте, що варто продовжити або змінити

Пам'ятування розвивається разом зі шкільною спільнотою. Практики, які були доречними раніше, можуть потребувати оновлення через зміну складу учнів, нові обставини або зворотний зв'язок.

Після обговорення результатів визначте, **які рішення варто зберегти, які вдосконалити та які нові ідеї можна реалізувати**.

Наприклад, якщо щорічна пам'ятна подія поступово перетворилася на повторення однакового сценарію, її можна доповнити учнівськими дослідженнями, новими особистими історіями або обговореннями, що допоможуть глибше осмислити її зміст.

Також після завершення певної ініціативи шкільна команда може **відповісти на п'ять запитань**:

1. Що важливого ми допомогли зберегти або осмислити?
2. Чи мали учасники можливість долучитися у прийнятний для себе спосіб? Як ми це перевірили?
3. Чи врахували ми досвід, потреби та межі людей? Як саме?
4. Що говорять учасники про свій досвід?
5. Що ми хочемо зберегти, змінити або розвинути?

Ці запитання можна використовувати після окремих подій, під час перегляду шкільних традицій або щорічного планування роботи.

Якість вшанування пам'яті визначається **змістовністю та доречністю обраних форм роботи, їхньою здатністю сприяти збереженню й осмисленню важливих історій, повагою до людської гідності та врахуванням потреб шкільної спільноти**. Регулярне оцінювання та обговорення результатів допомагають школі вдосконалювати наявні підходи, зберігати змістовність ініціатив і забезпечувати послідовність роботи з вшанування пам'яті.

2.7. Практичні кейси: складні рішення у практиках пам’ятування

У шкільному житті виникають ситуації, для яких складно знайти універсальне рішення. Запропоновані кейси допоможуть шкільним командам проаналізувати можливі ризики, врахувати різні погляди та обрати доречний спосіб дій. Ці ситуації можна обговорювати під час педагогічних рад, зустрічей учнівського самоврядування, планування шкільних заходів або командних обговорень.

Для кожного кейсу необхідно визначити:

1. Які потреби та інтереси мають учасники ситуації?
2. Які рішення можуть створити додаткові ризики?
3. Кого потрібно залучити до ухвалення рішення?
4. Які альтернативні способи дій можливі?
5. За якими ознаками ми зрозуміємо, що обрали доречний підхід?

Запропоновані рішення школа може адаптувати до власного контексту, враховуючи обставини, потреби людей та доступні ресурси.

Кейс 1. Хвилина мовчання посеред святкової програми

Ситуація. *Школа організовує святковий концерт. Захід розпочинається веселими піснями й танцювальними виступами. Після кількох номерів ведучі оголошують виконання Державного Гімну України, а згодом — хвилину мовчання за загиблими. Після цього програма повертається до розважальних виступів.*

На що звернути увагу?

Пам’ятування може бути органічною частиною святкових та урочистих подій. Водночас послідовність елементів впливає на їхнє сприйняття. Різкі переходи між розважальною програмою та вшануванням можуть створювати відчуття формальності й ускладнювати осмислення того, що відбувається.

Як можна діяти?

Передбачити вшанування на початку офіційної частини заходу, а далі перейти до святкової програми. Ведучі можуть коротко пояснити значення хвилини мовчання та зв’язок пам’ятування з подією. Якщо сценарій передбачає іншу послідовність, важливо продумати змістовні переходи та загальну логіку заходу.

Кейс 2. Школа хоче встановити меморіальну дошку загиблому випускнику

Ситуація. *Педагоги та учнівське самоврядування пропонують встановити меморіальну дошку на честь загиблого випускника. Частина вчителів підтримує ідею, однак із родиною ще не обговорювали можливий формат вшанування.*

На що звернути увагу?

Ініціатива стосується особистої історії людини та її близьких. Важливо врахувати позицію родини, достовірність інформації, доречність розташування меморіалу та можливість його подальшого догляду.

Як можна діяти?

Розпочати з делікатної розмови з родиною. З'ясувати, чи підтримує вона ідею та яким хотіла б бачити вшанування. Разом зі шкільною спільнотою розглянути можливі формати: меморіальну дошку, сторінку пам'яті, дослідницький проєкт або щорічну ініціативу, пов'язану з життям і цінностями випускника.

Кейс 3. У школі навчаються діти, чиї близькі зникли безвісти

Ситуація. *Учнівське самоврядування пропонує встановити у шкільному дворі лавку з написом «Чекаємо на повернення» на знак підтримки родин зниклих безвісти та полонених. Частина педагогів підтримує ідею, але школа ще не обговорювала її з родинами.*

На що звернути увагу?

Символічний простір може бути знаком солідарності та надії. Водночас родини можуть по-різному ставитися до публічних ініціатив. Для окремих дітей щоденне нагадування про відсутність близької людини може бути емоційно складним.

Як можна діяти?

Обговорити задум із родинами, представниками учнівства та психологом. Визначити доречне розташування лавки, її оформлення та зміст напису. Передбачити можливість створення символічного простору без зазначення особистих даних. Пояснити шкільній спільноті, що ця ініціатива присвячена очікуванню та підтримці, а не вшануванню загиблих.

Кейс 4. Учень відмовляється брати участь у пам’ятному заході

Ситуація. *Під час підготовки до шкільного заходу учень повідомляє класному керівнику, що не хоче читати вірш, присвячений загиблим. Педагог вважає участь важливою для виховання поваги до пам’яті.*

На що звернути увагу?

Причини відмови можуть бути різними: особистий досвід втрати, емоційна складність теми, хвилювання перед публічним виступом або інші обставини. Учень має право на власні межі та прийнятний спосіб участі.

Як можна діяти?

Спокійно прийняти рішення учня, за потреби запропонувати іншу роль або можливість бути присутнім без активної участі. Уникати публічного обговорення причин відмови. Якщо дитина потребує підтримки, запропонувати розмову з психологом.

Кейс 5. Пам’ятна дата перетворилася на формальний захід

Ситуація. *Щороку школа проводить захід до визначеної пам’ятної дати за майже незмінним сценарієм: виступи ведучих, читання віршів, хвилина мовчання та покладання квітів. Учні беруть участь, але під час обговорення їм складно пояснити історичний зміст події.*

На що звернути увагу?

Повторювані ритуали можуть підтримувати традицію, однак важливо, щоб учасники розуміли її зміст. Формат варто переглядати відповідно до віку учнів, освітніх завдань і потреб спільноти.

Як можна діяти?

Доповнити традиційні елементи дослідженням історичних джерел, локальних подій або особистих історій. Запропонувати учням підготувати виставку, подкаст, карту пам'яті чи короткі розповіді про людей, пов'язаних із датою. Після заходу провести рефлексію.

Кейс 6. Родина просить прибрати фотографію з меморіального простору

Ситуація. *Школа створила меморіальний стенд із фотографіями загиблих випускників. Через певний час родина одного з них звертається з проханням прибрати фотографію та особисту інформацію.*

На що звернути увагу?

Потреби й побажання родин можуть змінюватися. Важливо поважати їхню приватність і не перетворювати публічне вшанування на джерело додаткового напруження.

Як можна діяти?

Делікатно обговорити прохання, з'ясувати, які саме матеріали родина бажає прибрати, та оперативно переглянути оформлення стенда. За бажання родини можна запропонувати інший спосіб збереження історії, однак рішення щодо подальшої публічності слід узгодити з нею.

Чекліст готовності школи до змістовного та чутливого вшанування

Цей чекліст допоможе шкільній команді оцінити готовність до проведення пам'ятних подій, створення меморіальних просторів, організації зустрічей, навчальних проєктів та інших форм вшанування пам'яті.

Під час планування спільно перегляньте запропоновані пункти та визначте, які питання потребують додаткового опрацювання і хто відповідатиме за їх вирішення. Окремі положення можуть бути неактуальними для обраного формату. Наприклад, погодження з родинами не є необхідним, якщо діяльність не передбачає використання особистих історій чи матеріалів.

*Особливу увагу слід приділити **достовірності інформації, дотриманню прав на використання особистих матеріалів, забезпеченню безпеки та добровільності участі**. Якщо ці умови не виконані, відповідні рішення необхідно переглянути до початку реалізації запланованої діяльності.*

1. Мета та зміст

- ☐ Ми визначили, кого або яку подію прагнемо вшанувати та чому це важливо для нашої спільноти.
- ☐ Розуміємо, що учасники мають дізнатися, осмислити або зберегти в пам'яті.
- ☐ Обраний формат відповідає меті ініціативи.
- ☐ Інформація, яку плануємо використовувати, перевірена та достовірна.

2. Участь шкільної спільноти

- ☐ Ми залучили учнів, педагогів та інших представників спільноти до планування відповідно до їхніх можливостей.
- ☐ Учасники заздалегідь знають про зміст і формат ініціативи.
- ☐ Передбачені різні способи участі, зокрема можливість відмовитися від окремих активностей.
- ☐ Ми врахували пропозиції та потреби учасників.

3. Повага до особистих історій і родин

- ☐ Ми узгодили з родинами використання особистих історій, фотографій та інших матеріалів.
- ☐ Поважаємо право людей відмовитися від публічної участі або обмежити поширення інформації.
- ☐ Якщо ініціатива стосується зниклих безвісти чи полонених, ми точно передаємо підтверджений статус людини та враховуємо безпекові ризики.
- ☐ Ми продумали, як діяти, якщо родина захоче змінити або відкликати раніше надані матеріали.

4. Вікова відповідність і психологічна чутливість

- ☐ Зміст, матеріали та формат відповідають віку учнів.
- ☐ Ми врахували можливий особистий досвід втрати, окупації, переміщення або інших складних обставин.
- ☐ У матеріалах немає надмірно деталізованих описів насильства чи шокувальних зображень.
- ☐ Ми передбачили можливість перерви, альтернативної діяльності та звернення по підтримку.
- ☐ Педагоги знають, як реагувати на складні запитання та емоційні реакції дітей.

5. Організація та відповідальність

- ☐ Визначені відповідальні за підготовку, проведення та супровід ініціативи.
- ☐ Враховані безпекові умови та доступність участі.
- ☐ Ми розуміємо, які ресурси потрібні та як їх забезпечити.
- ☐ Якщо створюємо постійний простір або архів, визначили, хто відповідатиме за його догляд, оновлення та збереження матеріалів.

6. Рефлексія та продовження

- ☐ Ми передбачили спосіб отримати зворотний зв’язок від учасників.
- ☐ Знаємо, як оцінюватимемо відповідність практики її меті.
- ☐ Продумали, як використаємо результати та зібрані матеріали надалі.
- ☐ Готові переглядати й адаптувати практику відповідно до потреб спільноти.